

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE MELİKŞAH
SONRASI VEZÂRET MAKAMI VE NİZÂMÜLMÜLK
OĞULLARININ VEZİRLİKLERİ**

SELMA DEMİREL

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. ALİ DADAN**

KONYA 2025

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Selma Demirel		
	Numarası	22811001020		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Büyük Selçuklu Devletinde Melikşah Sonrası Vezaret Makamı Ve Nizamülmülk Oğullarının Vezirlikleri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Selma DEMİREL

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Selma Demirel		
	Numarası	22811001020		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları/İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Ali DADAN		
Tezin Adı	Büyük Selçuklu Devletinde Melikşah Sonrası Vezaret Makamı Ve Nizamülmülk Oğullarının Vezirlikleri			

Bu çalışma, Büyük Selçuklu Devleti'nde Sultan Melikşah ve veziri Nizâmülmülk'ün 1092 yılında peş peşe vefatlarından sonra ortaya çıkan siyasal süreci ve özellikle vezâret makamının geçirdiği dönüşümü incelemektedir. Araştırmada, Nizâmülmülk'ün oğulları İzzülmülk, Müeyyidülmülk, Ziyâülmülk, Fahrülmülk ve Şemsülmülk'ün vezirlikleri ele alınmış; onların devlet yönetimindeki rolleri, başarı ve zaafı klasik ve modern kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Çalışmanın giriş bölümünde araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynakları açıklanmış; birinci bölümde Selçuklu vezâret makamının yapısı, işleyişi ve Nizâmülmülk'ün hayatı ile hizmetleri incelenmiştir. İkinci bölümde ise beş oğul vezirin biyografileri, siyasi faaliyetleri, dönemlerindeki olaylar ve özellikle Nizâmiye Medreseleri ile Bâtınî tehdidi karşısındaki tutumları aktarılmıştır.

Araştırmada, Nizâmülmülk'ün temsil ettiği siyasal deha, ahlaki tutarlılık ve kurumsal derinliğin oğulları tarafından sürdürülemediği sonucuna ulaşılmıştır. Vezâretin liyâkatten ziyade soy bağı ve siyasi denge gözetilerek dağıtılması, makamı “hanedan içi rant” aracı hâline getirmiş; kardeşler arası rekabet ve taht mücadeleleriyle birleşince kurumsal otorite zayıflamıştır. Müeyyidülmülk, Fahrülmülk ve Ziyâülmülk nispeten başarılı hizmetler sunsalar da, değişen sultanlar, iç savaşlar ve Bâtınî tehdidi etkili bir devlet politikasının oluşmasına mâni olmuştur.

Sonuç olarak, Melikşah sonrası vezâret makamı Selçuklu devlet aklını temsil eden güçlü konumunu kaybetmiş; idarî istikrarsızlık ve ideolojik liderlik eksikliği, devletin çözülme sürecini hızlandırmıştır. Bu bulgular, Selçuklu vezâretinin tarihî gelişimi ve İslam siyasî kurumlarının evrimi açısından önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Büyük Selçuklu Devleti, Vezâret Makamı, Nizâmülmülk ve Oğulları, Siyasî İstikrarsızlık, Bâtınî Tehdidi

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Selma Demirel		
	Student Number	22811001020		
	Department	İslamic History and Arts/ İslamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Associate Professor Ali Dadan		
Title of the Thesis/Dissertation	The Office of Vizier in the Great Seljuk State after Malik Shah and the Vizierships of Nizam al-Mulk's Sons			

This study examines the political process that emerged in the Great Seljuk Empire following the consecutive deaths of Sultan Malikshah and his vizier Nizam al-Mulk in 1092, with a particular focus on the transformation of the office of the vizier. The research addresses the vizierates of Nizam al-Mulk's sons—'Izz al-Mulk, Mu'ayyid al-Mulk, Ziya' al-Mulk, Fakhr al-Mulk, and Shams al-Mulk—evaluating their roles, achievements, and shortcomings in state governance through both classical and modern sources. The introduction outlines the study's aim, scope, methodology, and sources; the first chapter discusses the structure and functioning of the vizierate in the Seljuk administration as well as Nizam al-Mulk's life and contributions. The second chapter focuses on the biographies, political activities, and contemporary events of his five sons who held the vizierate, particularly their stance toward the Nizamiyya madrasas and the Ismaili (Batinite) threat.

The research concludes that the political genius, moral consistency, and institutional depth embodied by Nizam al-Mulk could not be maintained by his sons. The vizierate, granted more on the basis of lineage and political balance than merit, became a tool of "intra-dynastic rent," which, combined with rivalry among brothers and succession struggles, weakened institutional authority. Although Mu'ayyid al-Mulk, Fakhr al-Mulk, and Ziya' al-Mulk rendered relatively successful services, shifting sultans, internal conflicts, and the Ismaili threat prevented the emergence of an effective state policy.

In conclusion, the office of the vizier after Malikshah lost its strong position as the representative of Seljuk statecraft; administrative instability and the lack of ideological leadership accelerated the empire's disintegration. These findings provide significant insights into the historical development of the Seljuk vizierate and the evolution of Islamic political institutions.

Keywords: Great Seljuk Empire, Office of the Vizier, Nizam al-Mulk and His Sons, Political Instability, Batinite Threat.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı.....	1
II. Araştırmanın Yöntemi	3
III. Araştırmanın Kaynakları	3

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VEZÂRET MAKAMI VE VEZİR NİZÂMÜLMÜLK	7
1.1. Büyük Selçuklu Devleti Vezâret Makamı	7
1.1.1. Vezir Kavramı ve Kökeni	7
1.1.2. Vezirlik Makamının Oluşumu	8
1.1.3. Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezâret Makamının Oluşumu.....	9
1.1.4. Dîvân-ı Âlâ'nın Başlı Olarak Vezir	9
1.1.5. Sahip Olduğu Yetkilere Göre Vezâret	10
1.1.6. Vezirliğe Hazırlık Süreci ve Vezirlik	11
1.1.7. Büyük Selçuklu Vezirlerinin Azledilme Gerekçeleri	12
1.1.8. Türk Devlet Geleneğinde Vezâret Makamının Önemi	12
1.1.9. Vezâret Makamının Şartları	14
1.1.10. Vezirlerin Görevleri ve Yetkileri	15
1.1.11. Selçuklu Devleti'nde Vezirlerin Gelir Kaynakları	19
1.1.12. Vezâret Makamının Sembolleri	19
1.1.13. Vezirlerin Kullandıkları Mühür ve Yüzükler	20
1.2. Vezir Nizâmülmülk	20
1.2.1. Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti'ne Girişi.....	21
1.2.2. Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medreseleri'ni Kurdurması	23
1.2.3. Nizâmülmülk'ün Rasathâneler Kurdurması.....	24
1.2.4. Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme Adlı Eseri	25
1.2.5. Vezir Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah İlişkileri	26
1.2.6. Vezir Nizâmülmülk ile Sultan Melikşah'ın Arasının Açılması	27
1.2.7. Vezir Nizâmülmülk'ün Ölümü	29

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VEZÂRETİNDE NİZAMÜLMÜLK OĞULLARI	31
2.1. Devlet İçin En Büyük Tehdit: Bâtnîlik.....	31
2.2. Nizamülmülk'ün Oğullarının Vezirlik Yaptığı Dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu.....	33
2.3. Sultan Mahmud b. Melikşah Dönemi.....	34
2.4. Nizâmülmülk'ün Oğulları'nın Vezaret Makamına Çıkışı	35
2.5. Vezir İzzülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti.....	36
2.5.1. Doğumu.....	36
2.5.2. Büyük Selçuklu Veziri Oluşu ve Hizmetleri	36

2.5.3. İzzülmülk'ün Ölümü	37
2.5.4. İzzülmülk'ün Şahsiyeti	37
2.6. Vezir Müeyyidülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti	38
2.6.1. Doğumu.....	38
2.6.2. Müeyyidülmülk'ün Bağdat'a Gidişi	39
2.6.3. Kardeş Cemâlülmülk Mansur b. Nizâmülmülk'ün Ölümü	42
2.6.4. Cemâlülmülk'ün Ölüm Sebebi	42
2.6.5. Müeyyidülmülk'ün Yeni Görevi.....	43
2.6.6. Selçuklu Veziri Oluşu ve Siyasî Faaliyetleri	46
2.6.7. Müeyyidülmülk'ün Esir Alınması ve Ölümü (494/1101).....	56
2.6.8. Müeyyidülmülk'ün Siyâsî ve İlmî Özellikleri	59
2.6.9. Nizâmülmülk'ün Oğlu Müeyyidülmülk'e Mektubu	61
2.7. Vezir Fahrülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti	62
2.7.1. Doğumu.....	62
2.7.2. Büyük Selçuklu Veziri Oluşu ve Hizmetleri	63
2.7.3. Fahrülmülk ve Müeyyidülmülk'ün Vezaret Makamı İçin Mücadelesi.....	64
2.7.4. Fahrülmülk'ün Vezirlikten Azledilmesi	65
2.7.5. Fahrülmülk'ün Şahsiyeti	68
2.7.6. Gazzâli ve Fahrülmülk İlişkisi	69
2.7.7. Fahrülmülk'ün Ölümü	72
2.7.8. Büyük Selçuklu Devleti Şairlerinden Emir Muizzî'nin Dîvân'ında	73
Fahrülmülk İle İlgili Kaleme Alınan Şiirler.....	73
2.8. Vezir Ziyâülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti	75
2.8.1. Ziyâülmülk Vezir Olmadan Önce Yaşanan Bazı Gelişmeler	75
2.8.2. Ziyâülmülk'ün Doğumu ve Selçuklu Vezirliğine Tayin Edilmesi	77
2.8.3. Ziyâülmülk'ün Kişiliği ve Hizmetleri.....	79
2.8.4. Ziyâülmülk'ün Vezirlikten Azledilmesi	83
2.8.5. Abbasi Halifesi el-Müstazhir Billah ve Selçuklu Devleti İlişkileri	86
2.8.6. Ziyâülmülk'ün Abbasi Veziri Oluşu.....	86
2.8.7. Ziyâülmülk'ün Abbasî Vezirliğinden Azledilmesi	88
2.8.8. Ziyâülmülk'ün Kişisel Özellikleri	88
2.8.9. Ziyâülmülk'ün Ölümü	89
2.9. Vezir Şemsülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti	89
2.9.1. Doğumu ve Vezirliği.....	89
2.9.2. Şemsülmülk'ün Sultan Mahmud'la Arasının Açılması ve Şirvan Meselesi.....	90
2.9.3. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar ve Gürcü Meselesi	92
2.9.4. Şemsülmülk'ün Ölümü	93
2.10. Nizâmiye Medreseleri ve Vezirler.....	95
SONUÇ	98
EKLER	101
KAYNAKÇA	103

KISALTMALAR

- b. : Bin, İbn
bkz : Bakınız
bs. : Basım, baskı
çev. : Çeviren
DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
ed. : Editör
Haz. : Hazırlayan
Hz. : Hazreti
ö. : Ölüm
r.a. : Radıyallahu anh
s.a.v. : Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
trc. : Tercüme eden
ts. : Tarihsiz
TTK : Türk Tarih Kurumu
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diğer
yy. : Yüzyıl

ÖNSÖZ

İslâm siyasî tarihinde hilâfet merkezli yönetim anlayışı, zamanla muhtelif coğrafyalarda oluşan Müslüman devletler tarafından uygulanmış ve esas alınmıştır. Emevîler ve Abbasîler dönemlerinde teşekkül etmeye başlayan bürokratik teşkilat, Abbasîlerle birlikte bilhassa vezâret makamı etrafında kurumsallaşmış ve sonrasında İslâm siyasî düşüncesinde merkezi bir konuma yerleşmiştir. Bu gelenek, Orta Çağ'ın güçlü İslâm devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu Devleti tarafından devam ettirilmiş ve devlet içerisindeki güçlü konumunu muhafaza ettirmiştir. Bu bağlamda Selçuklu idarî sistemi ve vezâret makamı, dönemin siyasî ve sosyal gelişmelerini anlamak açısından önemli bir konumda bulunmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti'ne, en parlak dönemi yaşatan Sultan Melikşah ve Veziri Nizâmülmülk'ün suikast sonucu ölümünden sonra devlet yeni bir döneme girmiştir. Bu buhran döneminde devletin iç ve dış siyasetinde oluşan vakıalar ve bunların etkilerinin anlaşılmasında da vezirler önemli bir nokta teşkil etmiştir. Vezirler; sultan, halk ve ordu arasındaki bağı tesis etmiş, iç ve dış siyasette yüksek yetkilerle donatılmış, zaman zaman da icra noktasında devletin en görünen yüzü haline gelmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Melikşah Sonrası Vezâret Makamı ve Nizâmülmülk Oğullarının Vezirleri başlıklı tezimizin kapsamında Büyük Selçuklu Devleti'nin yeni dönemindeki vezâret makamının askerî, siyasî ve kültürel yansımaları, bir vüzerâ ailesi olan Nizâmülmülk Ailesi'nin bu makama hizmetleri ve etkileri incelenmeye çalışılmış olup bu ailenin vezir olan oğulları ile ilgili ulaşılan malumatlar aktarılmıştır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi ve kaynaklarına dair bilgiler zikredilmiştir. Tezimizin birinci bölümünde konumuzu daha anlaşılır kılacağı düşüncesiyle devletin vezâret makamı, bu makamın önemi, yetkileri ve sistemi hakkında bilgiler verilmiştir. Yine bu bölümde aynı düşüncemizden yola çıkarak çalışmamızın vezirlerinin babası olan Nizâmülmülk'ün hayatına, siyasî ve eğitim alanındaki hizmetlerine, bu alanlardaki etkinliğine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise asıl konumuz olan vezirlerimiz İzzülmülk, Müeyyidülmülk, Ziyâülmülk, Fahrülmülk ve Şemsülmülk hakkında hem klasik hem de modern kaynakları tarayarak ulaştığımız bilgiler sunulmaya çalışılmıştır. Çalışmamızı tamamlarken tespit edilen bulgular ve oluşan kanaat ışığında ise sonuç bölümü yazılmıştır. Son olarak da tezimize konu olan şahısların kimisinin mezar resimleri eklenerek tezimiz tamamlanmaktadır.

Tarihte İslâm dinine, devletine ve milletine hizmet eden pek çok değerli isim bulunmuştur. Bu isimleri tanımak onların, dinin ve devletin bekası için neler yaptıklarını bilmek, bu yapılanları insanlığa duyurmak bir vesile olabileceğinden tezimizde bu isimlerden

kimilerini tanıtmak istedik. Çalışmamızın akademik alanda İslâm Tarihi çalışmalarına ve okurlarına katkı sunmasını temenni ederiz.

Çalışmamızın hazırlanmasında büyük katkılar sunan, tavsiye ve yardımlarıyla destek olan tez danışmanım, değerli hocam Doç. Dr. Ali Dadan'a, tavsiye ve eleştirileri ile tezimize katkılar sunan değerli hocalarım Prof. Dr. Ahmet Turan Yüksel ve Prof. Dr. Mithat Eser'e, Farsça kaynakların taranması ve teyidi süresince desteklerini esirgemeyen İl Vaizi Ali Gün'e, tezimizin tashih edilmesinde katkıları olan İl Vaizi Babam Ahmet Demirel, İl Vaizi İbrahim Özcan ve Doç. Dr. Halil İbrahim Çelik'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca, yüksek lisans eğitimim boyunca yanımda olan, bana destek veren aileme ve arkadaşlarıma da çok teşekkür ederim. Çalışmak bizden muvaffakiyet Rabbimizdendir.

Selma Demirel

Konya-2025

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Kapsamı

Büyük Selçuklu Devleti, 431-553/1040-1157 tarihleri arasında hüküm sürmüş Orta Çağ İslâm Alemi'nde, siyasî, askerî ve kültürel alanlarda derin tesirler bırakmış köklü bir cihan devleti olarak tarihe geçmiştir. Bilhassa 5./11. yy. da Sultan Melikşah ve Veziri Nizâmülmülk ile en parlak ve zirve dönemini yaşamıştır. Sağlam ve güçlü bir devlet teşkilatı kurmuş olan bu devletin teşkilatmasındaki en kilit ve önemli makamını ise vezâret makamı oluşturmuştur.

Vezir Nizâmülmülk'ün 485/1092 yılı başlarında suikastle vefat etmesi ve aynı yıl içinde ondan kısa bir süre sonra da Sultan Melikşah'ın (485/1092) ölümü ile Selçuklu Saray'ında hem veliahtlar arasında taht kavgaları zuhûr etmiş hem de Nizâmülmülk'ün oğulları arasında vezâret makamı için bir mücadele başlamıştır. Bu durum, vezâret makamını da doğrudan etkilemiştir. Bu yeni süreçte Nizâmülmülk'ün; İzzülmülk, Müeyyidülmülk, Ziyâülmülk, Fahrülmülk ve Şemsülmülk adlı oğulları vezirlik yapmış ancak devletin içinde bulunduğu durum ve kendilerinden kaynaklanan sebeplerle babaları nispetinde bir etkiye sahip olamamışlardır.

Çalışmamız, bu yeni dönemdeki vezâret makamının yapısal ve işlevsel değişimiyle beraber bu makamın vezirlerinden olan beş şahsın hayatını incelemeyi konu almaktadır. Bu bağlamda Nizâmülmülk'ün kendisinden sonra vezir olan oğulları İzzülmülk, Müeyyidülmülk, Ziyâülmülk, Fahrülmülk ve Şemsülmülk'ün doğumları, aileleri, vezâret görevleri, yaptıkları hizmetler, kişilik bilgileri ve ölümleri ile ilgili bilgiler verilmesi hedeflenmiştir. Kaynaklarımızın tarandığı esnada bu beş ismin üçü (Müeyyidülmülk, Ziyâülmülk, Fahrülmülk) hakkında diğer iki isme (İzzülmülk ve Şemsülmülk) nispetle daha kapsamlı ve ayrıntılı bilgilerin olduğu görülmüştür. İzzülmülk ve Şemsülmülk ile ilgili ise daha kısıtlı bilgilerin olduğu tespit edilmiştir.

Araştırmamız bir dönem çalışması olduğu için Nizâmülmülk'ün 485/1092 tarihli ölümünden oğlu Şemsülmülk'ün 517/1123 ölümüne kadarki zaman dilimini kapsayacaktır. Bu zaman dilimini daha anlaşılır kılmak için de Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî yapısına ve Nizâmülmülk'ün hayatına da çalışmamızda kısmen yer verilecektir.

Sultan Melikşah'ın ve Nizâmülmülk'ün ölümüyle beraber devlette hem iç hem de dış tehditler oluşmuştur. Şaşaalı ve ihtişamlı dönemini yaşayan Büyük Selçuklu Devleti bu ölümlerden sonra taht ve makam kavgaları, isyanlar ve siyasî olaylar ile karşı karşıya kalmıştır. Bunların sonucunda da Büyük Selçuklu Devleti bir buhran sürecine girmiştir. Bu

buhran sürecinde devletin sınırlarını muhafaza edilmeye, iç karışıklıklar da bastırılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız bu dönemin olaylarına izahatlar sunarak sahaya ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle tezimizde, ilgili dönemde vezâret makamının durumu, nasıl bir dönüşüm geçirdiği, bu makamın devletin iç ve dış işlerindeki etki ve konumu, babalarının ardından vezirlerin bu makamdaki icraatları, Selçuklu Devleti içerisindeki güçleri ve hayat hikayeleri incelenmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda bu vezirlerin görev yaptıkları dönemin siyasî, sosyal ve kurumsal yapısı hakkında da bilgiler sunmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti vezirlik müessesesi ve vezirleri ile ilgili daha önce bazı araştırma ve çalışmalar yapılmıştır ancak Nizâmülmülk'ün oğulları ve vezirliklerini konu edinen kapsamlı ve müstakil bir tez çalışması yapılmamıştır. Dönemin vezirlerine dair genel çerçeveli çalışmalar olsa da bu çalışmalar vezirler hakkında muhtasar bilgiler vermiştir. Araştırmamız kapsamında ise bu vüzerâ ailesinin fertleri hakkında daha detaylı bulgulara erişilmiş bu bulgular ışığında da dönemin siyasî durumu anlatılmaya çalışılmıştır.

Konuya dair Sevgi Kübra Akdemirel'in *Selçuklu Vezirleri (Düstûru'l Vüzerâ'ya göre)*¹ adlı bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışma İran asıllı Handmir adlı tarihçinin eserinden yola çıkarak Selçuklu Dönemi tüm vezirlerini ele almış ve her vezir hakkında genel ve muhtasar bilgiler sunmuştur. Yine konuya dair Mehmet Cevat Karaoğlu'nun *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*² adlı bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada da dönemin tüm vezirlerine yer verilerek geniş bir kitle incelenmiştir. Bizim çalışmamız kapsamında ise dönemin en bilinen vüzerâ ailesi olan Nizâmülmülk ailesine odaklanılmış ve bu şahıslar hakkında daha ayrıntılı incelemeler yapılmıştır. Aynı zamanda bir devletin yükselişten düşüşe geçiş dönemi incelenmeye çalışılmıştır. Konuya dair Aydın Taneri'nin de "Büyük Selçuklu İmparatorluğun'da Vezirlik"³ adlı bir makalesi, Abdülkerim Özaydın'ın vezirlik konusunda⁴ ve tezimizin Nizâmülmülk⁵, Müeyyidülmülk⁶ ve Fahrülmülk⁷ şahıslarına has Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi'nde maddeleri bulunmakta olup bu kaynaklar tezimize önemli katkılar

¹ Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Düstûru'l-Vüzerâ'ya Göre)* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017).

² Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, 2011).

³ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8-9 (Ankara 1967), 75-188.

⁴ Abdülkerim Özaydın, "Vezir 'Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik'", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

⁵ Abdülkerim Özaydın, "Nizamülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007).

⁶ Abdülkerim Özaydın, "Müeyyidülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006).

⁷ Abdülkerim Özaydın, "Fahrülmülk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995).

sunmuştur. Biz çalışmamızda dönemi ve olayları bir aile ve bu ailenin devlete etkisi olarak daha hususi bir çerçevede incelemiş bulunmaktayız. Dönemin hem tarihi şahısları hakkında hem de siyasî gelişmeleri hakkında müstakil, bilimsel bir çalışma yaparak derlediğimiz bu bilgilerin ilim dünyasına katkıda bulunacağı düşüncesiyle konumuz analiz edilerek incelenmiştir.

II. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmamız tarihi veriler ile hazırlandığı için nitel araştırma yöntemini esas almıştır. İlk olarak konumuza dair klasik kaynaklara başvurulmuş ve bilgiler toplanmıştır. Daha sonra çağdaş kaynaklar okunmuş ve çeşitli kitap, tez ve makalelerden istifade edilmiştir. Kaynaklardan toplanılan veriler gerekli değerlendirme ve analizlere tabi tutulmuş olup rasyonel ve objektif bakış açısıyla, tutarlı ve kapsamlı bir çalışma yapılmaya gayret gösterilmiştir. Verilerin toplanması, sınıflandırılması ve değerlendirilmesi yapılırken doküman analizi yapılmıştır. Klasik ve çağdaş tarihi dokümanlardan elde edilen bu veriler, çalışmamızın konu ve başlıklarına göre bölümler halinde sınıflandırılmıştır. Yapılan değerlendirmeler dönemin siyasî, askerî ve sosyal yapısına dair bulgular ile beraber tarihi betimleme ve tarihsel eleştiri bakış açısıyla analiz edilip yorumlanmıştır.

Çalışmamız isnad 2 atıf sistemini esas alarak hazırlanmış olup kullanılan kaynaklar dipnotta ve kaynakçada belirtilmiştir. Çalışmamızdaki tarihler hem hicri hem de miladi olarak yazılmıştır. İsnad atıf sistemine uyumlu olacak şekilde önce hicri takvime daha sonra da miladi takvime göre aralarına “/” işareti koyulmak suretiyle aktarılmıştır. Hicri-miladi takvim çevirisi ise Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Klavuzu esas alınarak yapılmıştır. Kaynaklarda karşılaşılan eser, isim, künye gibi yazılış farklılıklarında da Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin kullandığı yazılışlar esas alınmıştır.

III. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda pek çok klasik ve modern kaynak kullanılmıştır. Öncelikle konumuza dair Klasik İslâm Tarihi ve Türk Tarihi kaynaklarına başvurulmuş olup buradan elde edilen bilgiler ile konunun sınırları oluşturulmuştur. Konumuzun geçtiği coğrafyanın İran topraklarını da ihtiva eden geniş Selçuklu coğrafyası olması hasebiyle bölgeye ve döneme özel kaynaklardan da istifade edilmiştir. Daha sonra yardımcı kaynaklar taranıp buradan da konumuza dair bulgular ilgili başlıklarda zikredilmiştir. Bu anlamda çalışmamız Arapça, Türkçe ve Farsça kaynakları ile oluşturulmuş bir çalışmadır.

Konumuzun geçtiği tarihi dönem ve işlediğimiz tarihi şahıslar hakkında en çok faydalandığımız ve kullandığımız klasik kaynaklardan birisi İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-*

*Kâmil fi't-Târih*⁸ adlı eseri olmuştur. Ortaçağ'a ışık tutması açısından büyük bir değere sahip olan bu eser tezimizde kaleme aldığımız dönem ve şahıslar konusunda çokça bilgiler kaydetmiş ve tezimize büyük bir katkı sunmuştur. Müellifin eserini yıllara göre kronolojik olarak tasniflendirerek kaleme almış olması ise araştıracağımız tarihler açısından kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur.

Bündârî'nin (ö. 643/1245) *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra*⁹ adlı eseri de tezimizin en önemli kaynaklarından birini oluşturmuştur. Yaşadığı coğrafya ve dönemler konumuzun geçtiği tarih ve coğrafyaya dair bilgiler bakımından oldukça verimlidir. Aynı zamanda Sultan Melikşah sonrası döneme, devlet ricâline ve konumuzun şahıslarına özel başlıklar bulabildiğimiz de bir eser olmuştur. Bu eser Kıvameddin Burslan tarafından *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* olarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Tarihçi ve müfessir İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*¹⁰, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*¹¹ ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*¹² adlı eserleri de devlet ve idareciler hakkında önemli biyografik bilgiler bulduğumuz ve çalışmamızda başvurduğumuz değerli kaynaklardan olmuştur.

Farîsî tarihçi Hândmir'in (ö. 942/1535-36) Büyük Selçuklu Devleti Vezirlerini konu edinen müstakil eseri *Düstûru'l Vüzerâ*¹³, vezirlerin şahsiyetleri hakkında diğer kaynaklarda zikredilmeyen vasıflar ve bilgiler içermesi açısından başvurduğumuz değerli kaynaklardan bir diğeri olmuştur.

Râvendî'nin (ö. 603/1207) *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*¹⁴ Büyük Selçuklu Dönemi olayları ve devlet adamları hakkında tezimize önemli katkı sunan bir diğer kaynağımızdır. Bilhassa çalıştığımız vezirler ile alâkalı vakıaları işleyen ve değerli bilgiler bulduğumuz kaynaklar arasındadır. Ukaylî'nin (ö. 322/934) *Âsârü'l-Vüzerâ*¹⁵ ve Zehebî'nin

⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özeydin (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008).

⁹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. Kıvâmüddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, ed. Muhammed 'Abdü'l-Kâdir 'Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1992).

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*.

¹² Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*, ed. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968).

¹³ Hândmir, *Düstûru'l-Vüzerâ*, ed. Saîd-i Nefisî (Tahran: İkbâl Yayınları, 1939).

¹⁴ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).

¹⁵ Ukaylî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, ed. Mîr Celâleddin Hüseyin-i Urmevî (Tahran: İntişârât-ı İttılaat, 1986).

(ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtî'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*¹⁶ adlı eserleri de tezimiz ile ilgili bilgi bulabildiğimiz ve istifade ettiğimiz klasik kaynaklarımızdandır.

Farsça kaynaklardan çalışmamıza en çok katkı sunan, en çok başvurduğumuz çağdaş çalışmaların iki tanesini ise tarihçi Abbas İkbâl Aştîyânî'nin (ö. 1375/1956) *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*¹⁷ adlı tarihi eseri ile Selçuklu Dönemi'nin önemli edip ve şairlerinden Muizzî'nin (ö. 518-521/1124-1127) saray erkanına dair kaleme aldığı şiirlerinin, mersiyelerinin yer aldığı *Dîvân*'i¹⁸ olmuştur. Vezir Fahrülmülk başlığımızda özellikle bu şiirlere yer verilmiş olup şiirler Türkçe tercümesiyle zikredilmiştir.

Hüseyinî'nin (ö. 590/1194) yazdığı *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*¹⁹ adlı eseri Selçukluların kuruluşu ve dönemleriyle ilgili istifade ettiğimiz bir diğer kaynağımızdır. Bu kitap Necati Lugal tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve kütüphanemize kazandırılmıştır.

Reşîdüddîn Fazlullah'ın kaleme aldığı ve modern anlamda önemli bir dünya tarihi kabul edilen (ö. 718/1318) *Câmiu't-Tevârih*²⁰ adlı eseri de Selçuklular dönemine, saltanat mücadelelerine dair içerdiği malumatlarla başvurduğumuz kaynaklardan olmuştur. Bu eserin de Türkçeye tercümesi mevcut olup, tercüme Erkan Göksu ve Hasan Hüseyin Güneş tarafından yapılmıştır.

Çalışmamızı hazırlarken konumuz ile ilgili çağdaş araştırmalardan da yararlanılmıştır. Kitap olarak kaleme alınmış bu eserler konumuzla ilgili yardımcı kaynakları kapsamıştır. Bu kaynaklarımızdan biri, Selçuklu Tarihçisi olan Osman Turan'ın *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*²¹ adlı eseri olmuştur. Refik Turan'ın *Türkiye Selçukluları'nda Hükümet Mekanizması*²², Sencer Divitçioğlu'nun *Oğuz'dan Selçuklu'ya*²³, Ahmet Ocak'ın *Selçuklular'ın Dini Siyaseti*²⁴, Cihan Piyadeoğlu'nun *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*²⁵, Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in beraber yazdıkları *Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür*²⁶, Erdoğan Merçil'in *Selçuklular ve Selçuklu*

¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtî'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyyi, 1413).

¹⁷ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî* (Tahran: İntişârât-ı Dâneşgâh-ı Tahrân, 1960).

¹⁸ Mui'zzî, *Dîvân-ı Emîr Mu'izzî*, ed. Abbâs İkbâl (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 2010).

¹⁹ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, ed. Abbâs İkbâl (Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1940).

²⁰ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, çev. Erkan Göksu, Hasan Hüseyin Güneş (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2014).

²¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993).

²² Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması* (İstanbul: MEB. Yayınları, 1995).

²³ Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya* (İstanbul: Eren Yayınları, 1994).

²⁴ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002).

²⁵ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2021).

²⁶ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).

*Tarihi Üzerine Araştırmalar*²⁷, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*²⁸ adlı kitapları, Abdülkerim Özeydin'in *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*²⁹, Kenan Çetin *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*³⁰, Mehmet Altay Köymen'in *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*³¹, Mustafa Demir'in *Selçuklu Devleti Tarihi*³² adlı kitabı da çalışmamızla ilgili atıf yapabileceğimiz kaynaklardan olmuştur.

Tezimize katkı sunan diğer önemli kaynaklar konumuz ile ilgili kaleme alınan makaleler olmuştur. Bu makalelerden bazıları hayatlarını araştırdığımız vezirleri doğrudan kaleme alırken bazıları dolaylı olarak tezimizin muhtevasına yardımcı olmuştur. İzzetullah Zeki'nin kaleme almış olduğu "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbasî Hilâfeti Üzerindeki Siyasî ve İdari Etkisi"³³ adlı makalesi vezirlerimizden Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk'ün hayatı ve şahsiyeti konusunda çok istifade ettiğimiz bir araştırma olmuştur. Efe Yeşildurak'ın "V./XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği"³⁴ adlı makalesi de vezirlerimizden Müeyyidülmülk'ün hayatı, siyasî hizmetleri, şahsiyeti konularında çalışmamıza büyük katkı sunmuştur. Bu makalelerde diğer vezirlerimiz hakkında bilgiler yakalamak da mümkün olmuştur. Yine Murat Tural'ın yazmış olduğu "Büyük Selçukluların İnhitatında Nizâmülmülk'ün Oğulları Faktörü"³⁵ adlı makale konumuzun geçtiği dönem ve çalıştığımız şahıslar hakkında doğrudan bilgiler sunan bir diğer değerli kaynağımızdır. Gökhan Gökmen'nin "Emîr Muizzî Dîvânı'nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler"³⁶ adlı makalesi de vezirlerimizden Fahrülmülk hakkında edebi metinlere ulaşmamız açısından istifade ettiğimiz değerli bir makale olmuştur.

Burada zikredilen kaynakların yanı sıra Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddelerinden, Büyük Selçuklu Devleti'ne ve vezâret makamına dair diğer kitaplardan, tezlerden ve akademik makalelerden de yararlanma yoluna gidilmiştir.

²⁷ Erdoğan Merçil, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016).

²⁸ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2015).

²⁹ Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001).

³⁰ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyet Tarihi* (İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2014).

³¹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011).

³² Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi* (Sakarya: Sakarya Kitapevi, 2004).

³³ İzzetullah Zeki, "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasî ve İdarî Etkisi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 18 (23 Haziran 2023), 73-92.

³⁴ Efe Yeşildurak, "V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (Online)* 7/1 (2022), 407-441.

³⁵ Murat Tural, "Büyük Selçukluların İnhitatında Nizâmülmülk'ün Oğulları Faktörü", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/67 (Ankara 2020), 99-116.

³⁶ Gökhan Gökmen, "Emîr Mu'izzî Dîvânı'nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* 17/26 (30 Nisan 2019), 131-148.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VEZÂRET MAKAMI VE VEZİR

NİZÂMÜLMÜLK

Abbasî devlet geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan vezâret makamı, Büyük Selçuklu Devleti'nde daha da kurumsallaşmış ve devletin yönetiminde, siyasî istikrarın sağlanmasında önemli bir yer teşkil etmiştir. Maharetli ve bilge vezirler sayesinde sadece siyasî alanda değil, askerî, malî, ilmî ve kültürel alanlarda da büyük başarılarla imza atmıştır. Vezir Nizâmülmülk ve onun ailesinden vezir olan kişiler bu makamın çeşitli zamanlarda sahipleri olmuş ve bu makama hizmet etmeye çalışmışlardır.

1.1. Büyük Selçuklu Devleti Vezâret Makamı

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezâret makamı siyasî ve idarî teşkilatın en önemli unsurlarından biri olmuş ve sultanın mutlak hakimiyetini temsil eden, devletin işleyişinde düzeni ve istikrarı sağlayan bir kurum olarak tanınmıştır.

1.1.1. Vezir Kavramı ve Kökeni

Vezir kelimesinin kökeni hakkında muhtelif rivayetler bulunmaktadır. Kimi uzmanlar, vezirlik müessesinin Sâsânî devlet yapısından intikal ettiğini savunmuş ve bu kavramın Farsça'dan gelerek sonradan Arapçalaştığını söylemiştir. Kimileri ise Arapların bu kavramı, vezirliğin bir devlet müessesesi olarak kabul edildiği Abbasîler'den önce de bildiğini söylemiş ve kelimenin Arapça bir kelime olduğunu savunmuştur.³⁷ Vezir kelimesinin Arapça kökenli olduğunu iddia edenler delil olarak da vezir kelimesinin; Kur'ân-ı Kerîm'de³⁸, Hadîs-i Şerîfler'de³⁹ ve şiirlerde geçmesini, ayrıca Hz. Ebûbekir, Muhtâr es-Sekafî, Ziyâd b. Ebîh gibi önemli şahısların vezir unvânıyla anılmasını göstermişlerdir.⁴⁰ İlk dönem Arapça lügatlerde⁴¹, kurumlar tarihi kaynaklarında⁴² ve medeniyet tarihi kaynaklarında da bu kavramın Arapça olduğu ile ilgili deliller bulunmaktadır.

³⁷ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/79-82.

³⁸ *Taha Suresi*, ts., 20/29; *Furkan Suresi*, ts., 25/35.

³⁹ *Ebu Davud "Harac"*, ts., 4.

⁴⁰ D. Sourdel, *Le Vizirat Abbaside de 749 à 936* (Şam: Institut Français, 1959), 50; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions* (Leiden: E. J. Brill, 1968), 194-196.

⁴¹ Ezherî, *Tehzîbü'l-Luga*, ed. Riyad Zeki Kasım (Beyrut: Darü'l-Marife, 2001), 4/3883; Cevherî, *es-Sıhah*, ed. Halîl Me'mûn Şihâ (Beyrut: Darü'l İlm li'l Melayin, 2008), 1136.

⁴² Mâverdî, *Kavâninü'l-Vizâre*, ed. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, M. Süleyman Dâvûd (İskenderiyye: Mektebetü'l-Ğurub, 1398), 61-62.

Bu kelimenin sözlüklerde “vezer” (sığılacak yer), “vizr” (yük), “ezr” (güç, kuvvet) mânâlarına geldiği ve bu köklerden türemiş olduğu zikredilmiştir.⁴³ Vezir ifadesinin, Âvesta’da vicira (karar vermek, hükmetmek), Pehlevîcede v(i)çir (hüküm, karar) kelimelerinden Arapçaya geçtiği de söylenmiştir. Saltanatla ilgili fonksiyonların ve hükümdarlıkla alâkalı makamların esası vezirliktir. Vezâret ismi, kelime olarak bile mutlak olarak yardımda bulunmak mânâsını karşılamaktadır. Vezâret ya muavenet mânâsına gelen müvâzeret yahut da ağırlık mânâsına gelen vizr kökünden alınmıştır. Zira vezir, kendisine görev veren zâtın yükünü ve ağırlığını taşımaktadır. Bu ise netice itibariyle mutlak muavenet mânâsını karşılamaktadır. Arapçada v z r (yüklendi) kökünden gelen bu kelime, padişahın hemen hemen bütün işlerini yüklenen ve hükümdarlıkla ilgili meselelerde görüş ve tedbiri ile ona yardımcı olan kimse mânâsındadır.⁴⁴

1.1.2. Vezirlik Makamının Oluşumu

Vezirlik makamının zuhûr edişine gelinecek olursa bu hususta da muhtelif yaklaşımlar bulunmaktadır. Uzmanların ekseriyeti, hilâfetin Emevîler’den Abbâsîler’e intikal etmesiyle beraber devlet yapılanmasındaki İran tesirinin büyüklüğünü vurgulamış ve bu kurumun kökenini Sâsânîler’e dayandırmıştır. Bazı müsteşrikler ise kurumun Arap Kabile geleneğinin bir eklentisi olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Ancak kökeninin Araplara dayandırılması, kurumdaki Sâsânî izlerinin yok sayıldığı anlamına gelmemektedir. Abbasîler’in bilhassa ilk dönem vezirlerinin Fars asıllı olması vezâret makamındaki şekillenmenin onların tesirinde olabileceğinin büyük bir kanıtını oluşturmaktadır.⁴⁵

Bir devletin kurulmasında ve yönetilmesinde hükümdarın mevcûdiyetinin zarûrî ve önemli olduğu kadar onun etrafında bulunan devlet adamlarının varlığı da o derece zarûrî ve önemlidir. Bir devlete; ehliyet ve liyâkat sahibi, ilim ve irfanla mücehhez şahısların hizmet etmesi; o devletin kuvvetlenmesini, adâlet ve emniyetinin tesis edilmesini, halkının refahının temin edilmesini sağlarken, bunun aksine devlet kademelerinde vazife alan ehliyetsiz ve liyâkatsiz şahıslar; zafiyet ve ihmallerin zuhûr etmesine, idarenin sekteye uğramasına ve neticede devletin yıkılmasına sebebiyet vermektedir.

Vezâret makamı; tarihte pek çok hükümdarın danışmanlığını yapmakla, idarî ve icraî vazifelerini yürütmekle yetkili kılınmış kişilerin oluşturduğu kurumu ifade etmektedir. Vezirler, hükümdarlardan sonra en itibar gören ve itimat edilen kişiler olarak kabul

⁴³ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, 43/79-82.

⁴⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 626.

⁴⁵ Fatih Yahya Ayaz, “Vezir”, 43/79-82.

görmüşlerdir. Vezirlik müessesesi, bilhassa merkezi yönetimle idare edilen devletlerde ehemmiyet arz etmiştir. Zira vezir hükümdarın en yetkili ve güvenilir kişisi olarak ona tavsiyelerde bulunmakta ve yol göstericilik yapmaktaydı.⁴⁶

1.1.3. Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezâret Makamının Oluşumu

Oğuzların Müslüman olması ile hem Türk-İslâm Tarihi hem de Dünya Tarihi büyük değişimler ve gelişimler yaşamıştır. Bu değişim ve gelişimler ileride kurulacak olan cihan devletinin de temellerini oluşturmuştur. Oğuzların Kınık Boyuna mensup olan Selçuklular'ın gelecekte kuracakları bu cihan devletinin idarî yapısında ve teşkilatlanmasında da vezâret makamının büyük bir payı bulunmaktadır.⁴⁷

Selçuklular'ın büyük ve yüce bir devlet kurarak tarihe attıkları önemli imza; onların adâlete ve kanunlara riayet etmeleri, meselelere tevazu ve istişare ile yaklaşmaları sayesinde olmuştur.⁴⁸ Hükümdar ve devlet adamları bu kanun ve kaidelere bağlı kalmışlar ve bu istikamet ile sultanlıklarını yükseltmişlerdir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin vezâret makamının Abbâsî, Sâmânî ve Gazneli devletleri tesirinde kalarak teşekkül ettiği görülmektedir. Zira vezirlerin İran asıllı kimselerden oluşması bunun en büyük göstergelerindendir.⁴⁹ Önerindeki bu devlet örnekleri ile muntazam bir teşkilatlanma oluşturan Selçuklular, Oğuz ve Karahanlı geleneklerini de kısmen almış ve uygulamışlardır. Bu harmanlama sonucunda da devlet makamları oldukça sağlam ve kaliteli hale getirilmiştir. Bu anlamda Selçuklular devletleşme ve müesseseseleşme hususunda kendisinden sonra kurulacak olan devletlere de örneklik teşkil etmiş ve onlara usûl açısından nitelikli bir miras bırakmıştır. Nitekim sonraki süreçte Harezmsahlar, Atabeyler, Eyyübîler ve diğer kimi devletlerde bu tesirlerin ve yöntemlerin örnek alınarak devam ettiği görülmüştür.⁵⁰

1.1.4. Dîvân-ı Âlâ'nın Başı Olarak Vezir

Sistemli ve düzenli bir hükümet teşkilatına sahip olan Büyük Selçuklu Devleti'nin en yüce makamı, başında vezirin olduğu Dîvân-ı Âlâ'dır. Bu ulu dîvân, devletin bütün işleyişini

⁴⁶ Durdu Mehmet Bayır- Fatma Nur Çiğer, "Selçuklularda Vezirlik Müessesesi", *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2023), 14-29.

⁴⁷ Durdu Mehmet Bayır - Fatma Nur Çiğer, "Selçuklularda Vezirlik Müessesesi", 17.

⁴⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 25.

⁴⁹ Abdülkerim Özyayın, "Vezir 'Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik'", 43/82-87.

⁵⁰ Aydın Taneri, "Selçuklu- Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 7-8 (istanbul 1977), 17-54.

idare edip, hüküm ve kararların alındığı devlet teşkilatının her alanında söz söyleme hakkına sahip bir meclistir.⁵¹

Dîvân-ı Âla dört ayrı dîvândan teşekkül etmekteydi. Bu dîvânlar; Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, Dîvân-ı İstifâ-ı Memâlik, Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik ve Dîvân-ı Arz'dır.⁵² Bu dîvânlar devletin çeşitli işlerini yürütmekle vazifelendirilmiştir ve bu müesseselerin her birinin başında da "Sahib" denilen bir başkan bulunmaktaydı. Selçuklu devlet bürokrasisinin sultandan sonra en önemli yöneticisi sayılan vezir de bu dîvân teşkilatının başkanı konumundaydı.⁵³

Vezirin başlıca vazifesi bu dîvâna başkanlık etmesiydi, bunun yanı sıra halifelerle ve diğer devletlerin hükümdarlarıyla ilişkileri takip etmek, devlet müesseselerini ve memurlarını teftiş etmek de diğer sorumluluk alanlarındandı.⁵⁴ Vezir yalnızca siyasî alanlarda vazife yürütmeyip askerî ve malî diğer alanlarda da yetkili ve sorumluydu. Nitekim orduyu denetleme, asker toplama, orduyu yönetme, seferlerde sultana veyahut da halifeye eşlik etme gibi askerî sahalarda da vazifeler yürütmekteydi. Malî sahalarda ise vergi memurlarını kontrol ve idare, malî tasarruflara yön verme, hanedanlığın ve sarayın gelir giderlerini inceleme ile vazifeliydi. Bu zikredilen icraatlarının yanı sıra din ve ilim alanlarında da faaliyetlerini sürdürmekteydi. Nitekim cami ve medreselerin inşa edilmesi, dinî müesseselerin yönetilmesi, âlimlerin ve sûfilerin muhafaza edilmesi ile de vezir alâkadar olmaktadır.⁵⁵

1.1.5. Sahip Olduğu Yetkilere Göre Vezâret

Vezir törenlerde ve hükümdarlarla yapılan görüşmelerde Dîvân-ı Mezâlîm'de sultanın nâibi vasfıyla yer almaktaydı. Dolayısıyla Büyük Selçuklu Devleti Vezâreti buradan yola çıkarak "Vezâret-i Tefvîz" olarak kabul edilmektedir.⁵⁶

Vezâret başta Mâverdî olmak üzere bazı İslâm hukukçularına göre, Vezâret-i Tefvîz ve Vezâret-i Tenfîz olarak ikiye ayrılmaktadır.⁵⁷ Vezâret-i Tefvîz; halifenin müsâadesi ve murâkebesinde, bütün hükümet işlerini müstakil olarak yapmaya izinli oluşunu ifade etmektedir. Halifenin istifasına, veliahd tayinine ve halife tarafından atanmış memurların

⁵¹ Sinan Tarifci, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirin Yargısal- Cezaî Görev, Yetki ve Sorumlulukları Üzerine", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2023), 321.

⁵² Ann K. S. Lambton, *Internal Structure of the Saljuq Empire. The Cambridge History of Iran. vol. V: The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J. A. Boyle (Cambridge: Cambridge University Press, 1968), 5/203-282.

⁵³ Sinan Tarifci, "Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirin Yargısal- Cezaî Görev, Yetki ve Sorumlulukları Üzerine", 321.

⁵⁴ Abdülkerim Özeydin, "Vezir 'Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik'", 43/82-87.

⁵⁵ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik –Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifci (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 63-68.

⁵⁶ Abdülkerim Özeydin, "Vezir 'Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik'", 43/82-87.

⁵⁷ Mâverdî, *el-Ahkâmü 's-Sultâniyye* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.), 61.

azline yetkisi yoktur. Bu itibarla vezâret-i tefvîz ancak bir tane olabilirken, vezâret-i tenfiz, çeşitli işlere yönelik tayin edildiği için birden fazla olabilmektedir. Yani vezâret-i tefviz, tam yetkili vezirliktir ve tektir. İkincisi, yani vezâret-i tenfiz ise yürütme işlerini yerine getirmekle görevli vezirliktir ve birden fazla kişiyi kapsamaktadır.⁵⁸ Tam yetkili vezirlik ile yürütme vezirliği arasındaki ayrımları şöyle sıralanabilir:

1. Vezâret-i Tefvîz'in bizzât hüküm verme yetkisi bulunmaktadır. Fevkalâde yetkili mezâlim mahkemelerine bizzât bakabilmektedir. Vezâret-i Tenfiz'in ise böyle bir yetkisi yoktur.

2. Vezâret-i Tefvîz devlet işlerine idareciler tayin edebilmektedir. Tayin ettiğinin dışındakileri görevden alabilmektedir. Vezâret-i Tenfiz'in ise böyle bir yetkisi yoktur.

3. Vezâret-i Tefvîz orduyu sevk ve idare etmekte, harbe hazırlamaktadır. Vezâret-i Tenfiz'in ise böyle yetkileri yoktur.

4. Vezâret-i Tefvîz hazine mallarından harcamalarda bulunmakta, hazine nâmına malları ve gelirleri toplayabilmekte veya bunun için nâib tayin edebilmektedir. Vezâret-i Tenfiz'in bu tür yetkileri yoktur.

5. Vezâret-i Tefvîz ancak yazılı olarak azledilmektedir. Vezâret-i Tenfiz'in ise vazifeleri sözlü olarak sonlandırılmaktadır.⁵⁹

1.1.6. Vezirliğe Hazırlık Süreci ve Vezirlik

Vezirler makamlarına tayin edilmeden önce tuğrâî ve müstevfî olarak vazife almaktaydılar. Bu vazifeleri icra edenler arasından da vezirler seçilmekteydi. Bu usûl Sultan Berkyaruk, Sultan Muhammed Tapar, Sultan Sencer döneminde de süregelmiştir. Nitekim; Eazzülmülk Ebü'l-Mehasin, Sultan Berkyaruk'un veziri olmadan evvel amîdlik vazifesini yürütmüştü. Yine Sultan Muhammed Tapar'ın veziri olan Müeyyidüddin Merzüban da öncesinde tuğrâîlik yapmıştı. Sultan Sencer'in vezirliğine getirilen Muhtassü'l-Mülk Muînüddin-i Kâşî de Muhammed Tapar'ın hanımı Gevher Hatun'a vezirlik (yardımcılık) yapmış bir kimsedir.⁶⁰

Vezirler; hükümdar nâibliği, devlet işlerinin idaresi, kanunların uygulanması, adalet ve emniyetin tesis edilmesi, diplomatik ilişkilerin yürütülmesi gibi başlıca görevler yürütmekteydiler. Önemli bir devlet kademesine tekabül eden vezâret makamı Büyük

⁵⁸ Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Düstûru'l-Vüzerâ'ya Göre)*, 15.

⁵⁹ Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Düstûru'l-Vüzerâ'ya Göre)*, 15.

⁶⁰ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 272.

Selçuklu Devleti'nde sultandan sonraki en yetkili ve yüce makam olarak kabul edilmekteydi. Sultan Melikşah veziri Nizâmülmülk'e devlet işlerinin tamamını teslim etmiş ve ona hükmetme izni vermişti.⁶¹ Vezir olan kişi devletin hem iç siyasetiyle hem de dış siyasetiyle alâkadar olmaktadır.⁶² Bütün dini, idarî, askerî, siyasî ve malî işlerde söz söylemekte, sivil ve askerî teşkilatın başı olarak itibar görmekteydi. Aynı zamanda da sultanın mutlak vekili sayılmaktaydı. Vezirler hem kalem hem de kılıç ehli kişilerden seçilmekte olup kahir ekseriyetle Fars kökenliydi. Vezir, sultan tarafından bizzât atanmakta ve onun azletmesiyle de görevden alınabilmekteydi.⁶³

1.1.7. Büyük Selçuklu Vezirlerinin Azledilme Gerekçeleri

Vezîrin azledilme sebepleri şöyle sıralanabilir;

1. Hükümdara veya devlete karşı ihanet etmesi
2. Halk arasında otoritesini kaybetmesi
3. İşleri yerine getiremeyecek derecede hastalanması yahut azasını kaybetmesi
4. İşlerin üstesinden gelememesi hususunda aczinin ve kusurunun olması
5. Halk arasında hoşnutsuzluğa ve kargaşaya sebep olması
6. Hazine mallarını lüzumsuz yere harcaması ve israf etmesi. Bütün bu sebeplerden dolayı vezir azledilebilmekteydi.⁶⁴

1.1.8. Türk Devlet Geleneğinde Vezâret Makamının Önemi

Sultan Alparslan vezirlikle ilgili; Allah'ın Selçuklu sultanlarını hüküm sürmekle vazifelendirdiğini, veziri ise Allah'ın sultanının belirlediğini ve onu tebânın başı kıldığını söylemiştir.⁶⁵ Bilge Vezir Nizâmülmülk Siyâsetname adlı eserinde, devrin alâmetlerini zikrederken; iyi bir sultanın zuhûr etmesinden sonra iyi bir vezirin iş başında olmasını saymıştır. Nizâmülmülk'e göre iyi yaratılışlı bir vezir sultanının tüm cihanda tanınmasını sağlayabilmekte ve onun şöhretinin artmasına sebep olabilmektedir. Sultanın saygınlığının

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/80.

⁶² Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006).

⁶³ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 2/155-178.

⁶⁴ Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, 8.

⁶⁵ G.M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007).

artması, diğer devletler katında hükmünün işlemesi ve adının kıyamete kadar hoş sadâyla hatırlanması ileri görüşlü bir vezir sayesinde olabirmiştir.⁶⁶

Vezir mâhir ve münevver olduğu takdirde; devlet mâ'mur, ordu ve tebâa müreffeh, sultan da müsterih olmuştur. Vezir kötü ahlaklı olup vazifesinde de aksak olduğu takdirde ise; devlet harap, ordu ve tebâa sefil, sultan ise muzdarip olmuştur.

İslâmiyet öncesinde Türkler, hükümdarlarının Allah tarafından kutsal bir yetki verilerek seçildiğine inanmaktaydılar. Türkler'deki bu kut anlayışı devlet yapılarındaki siyasî gücü temsil etmekteydi. Devletin siyasî, malî, askerî ve kültürel konulardaki işleriyle ise tebâa tarafından hürmet gören, muhabbet beslenen “buyruk” adı verilen vezir konumundaki kişiler alâkadar olmaktadır. Bu kişiler “toy” denilen devlet meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı meclislerde vazifelendirilmişlerdi. Bu anlamda İslâmiyet Öncesi Türk Devlet Siyasetinde de vezirlerin karar mercîinde bulunan şahıslar olması hasebiyle bilge ve âdil vasıfta olması büyük bir değer taşımaktaydı.⁶⁷

Buradan da anlaşılmaktadır ki vezâret makamı; İslâmiyet'ten önce Araplar tarafından kullanılmış ve diğer milletlerde yaygınlaşmış, İslâmiyet'ten sonra da varlığını devam ettirerek kurumsal hâle gelmiş bir yapıyı oluşturmaktadır.⁶⁸

Türk Devlet Teşkilatı'nda hükümdarlar, kararlarını alırken istişareye çok önem vermekteydiler. İstişare yaptıkları kimselerin en önde gelenleri de hikmet sahibi bilge vezirleriydi. Bu anlamda vezâret makamının bir danışma meclisi olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla idarî ve siyasî kararların bu makama sorulduktan sonra hükme bağlanması da bu makamın kıymetini âşikâr etmektedir.⁶⁹

Türk İslâm Devletleri'ndeki vezire verilen başlıca değer ve önem devlet yönetiminde merkezi rol üstlenmesi, hükümdarın en yakını ve danışmanı olması, devlet işlerinin asayişinden sorumlu baş kişi olmasından kaynaklanmaktaydı. Sultanın devlet yönetmeyi kendisiyle paylaştığı vezir; siyasî, idarî, askerî, malî ve dinî tüm alanlarda denetim ve düzenlemeden sorumlu kişiyi ifade etmekteydi.

Vezâret makamının hükümdar adına karar alıp hüküm verebilme yetkisi siyasî istikrar, diplomatik ilişkiler, bürokratik düzenin asayiş açısından da son derece önem arz

⁶⁶ Nizâmülmülk, *Siyâsetname*, çev. Nurettin Bayburtluğil (İstanbul: Dergah Yayınları, 1999).

⁶⁷ Bahaeddin Ögel, “*Devlet Meclisi ve Kurultay*”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 879.

⁶⁸ Halil İbrahim Hançabay, “İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti” (İstanbul: 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, 2017), 199-201.

⁶⁹ Veli Vehbi Bardakçı, “Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik”, *İstem* 32 (2018), 301-315.

etmekteydi. Bilhassa Büyük Selçuklu Devleti Dönemi'nde Nizâmülmülk gibi şahısların vezir olması bu sayılanların çok üst seviyede gerçekleştiğini göstermiştir.

Nizâmülmülk gibi vezirler hem devletin kuvvet kazanmasında hem de İslâm kültür ve medeniyetinin devlet işlerine dahil edilmesinde öncülük etmişlerdir. Aynı zamanda eğitim alanlarında âlime ve ilme verdikleri ihtimam bu alanlarda İslâm toplumuna büyük ivmeler kazandırmış ve hizmet ettiği devleti kendi döneminde ilimde, kültürde ve medeniyette zirveye taşımıştır. Bu zikredilen hususlardan hareketle vezâret makamı yeknesak bir yönetim aracı olmayıp devletin hüviyetini biçimlendiren kritik bir mevki olmuştur.

1.1.9. Vezâret Makamının Şartları

Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik yalnızca idarî bir vazife demek değil aynı zamanda hükümdar adına devletin bekasını düşünebilme, tebâa adına selâmeti sağlayabilme demektir. Bu nedenle vezirliğe seçilen kişilerin hem şahsî hem de meslekî mânada üstün vasıflara sahip olması istenmekteydi.⁷⁰

Selçuklu Devleti'nde bir vezirde aranan temel şart, sadâkat ve liyâkattir. Selçuklu sultanları vezirliğe atadıkları kişilerden buyruklarına tam mânasıyla itaat etmelerini ve emirlerini yerine getirmelerini beklemekteydiler. Bunun adı da kulluk sistemi olarak bilinmekteydi.⁷¹

Vezirler çoğunlukla kalem ehlinde seçilmekte olup bu kişilerin belirli düzeyde ilmî ve kültürel derinliğe sahip olmasına özen gösterilmekteydi. Aday kişilerin İslâmî ilimlerdeki yetkinliğine, dil ve edebiyattaki kabiliyetine, yönetim ve bürokrasi alanındaki maharetine bakılmaktaydı. Zira yönetimdeki İslâmî düzenlemelerde İslâm Hukuku, Kelam, Tefsir, Hadis gibi ilimlere başvurulduğundan vezirin bu ilimlerle donanmış bir kişi olması gerekmektedir. Ayrıca dönemin edebi ve resmi yazışmalarda kullandığı Arapça ve Farsça dillerine de hakimiyet önem arz etmekteydi. Bir vezirde aranan en büyük vasıflardan bir diğeri de yönetim ve diplomatik işlerdeki mahirliği olmuştur. Zira devlet işlerinin yürütülebilmesinde maliye, dîvân sistemi, vergilendirme, askerî denetim vs. bilgisi büyük bir gerekliliktir.⁷²

Vezirlerin ahlâkî ve kişisel özellikleri de tayin sürecinde dikkate alınmakta olup devlet hazinelerinin kendisine emanet edileceğinden bu kimselerin dürüst olmasına özen gösterilmekteydi. Vezir olacak kişinin zulüm karşısında mazlumun yanında durup

⁷⁰ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", 121-122.

⁷¹ Veli Vehbi Bardakçı, "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik", 310-311.

⁷² Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyet Tarihi*, 68-70.

durmamasına, âdil bir kişi olup olmamasına da dikkat edilmekteydi. Sultana ve devlete sâdik olması da bir vezirde aranan en önemli şartlardan sayılmaktaydı. Vezir liyâkat sahibi ve makamının hakkını verecek bir kimse olmalıydı.⁷³

Vezirlerin malî yeterliliğiyle aile ve sosyal çevresi de önemliydi. Makamının gerekliliklerini karşılayacak seviyede maddi durumunun iyi olması icap etmekteydi. Vezir olacak kişinin asil, varlıklı, bilgin bir aileden gelmesi beklenmekteydi. Nitekim Nizâmülmülk bilgin bir aileden gelmiştir. Yine Nizâmülmülk'ün oğulları da asil ve bilgin bir ailenin evlatlarıdır. Devlete atanacak vezirin sosyal çevresi tarafından saygı ve itibar görmesi ona işlerini kolaylaştırma ve güven kazanma hususunda yardımcı olacaktır. Vezir olacak kişi seçilirken sultanın, istişareye başvuracağından aday kişinin sosyal çevresi tarafından itibar edilen, müspet bir kimse olarak tanınması, devlet ricâli tarafından tavsiye edilen bir kimse olması da tayin meselesinde oldukça belirleyici unsurları teşkil etmektedir. Özetle ifade etmek gerekirse vezir olacak kişinin; eğitim düzeyi, ahlâkî vasıfları, malî yeterliliği ve yönetim deneyimleri dikkate alınarak seçilmekteydi.⁷⁴

Vezir olacak kişi genellikle Dîvân-ı Âla'da vazife almış kişilerden tercih edilmekteydi. Bu dîvânın üyeleri; maliye bakanı olarak tanınan müstevfi, millî savunma bakanı olarak tanınan ârizü'l ceş, nişancı olarak bilinen tuğrâî, devlet müfettişi olarak bilinen müşrifî kapsamaktaydı.⁷⁵ Seçilen vezirlerin genellikle müstevfi veyahut da tuğrâî olarak vazife yürüttüğü bilinmektedir.

1.1.10. Vezirlerin Görevleri ve Yetkileri

Vezirler, sultanın ferman buyurmasıyla makamlarının başına geçmekte ve göreve başlamaktaydılar. Tecrîi (yasama), icrâi (yürütme) ve kazâi (yargı) her türlü yetkiye sultanın vekili sıfatıyla sahip bulunan vezirler devletin en rütbeli memurlarıydı.⁷⁶ Aldıkları kararlardan ve verdikleri fermanlardan yalnızca sultana karşı sorumlu tutulup ona hesap vermektelerdi. Eğer suçlu veya hatalı bir duruma dahillerinin olduğu tespit edilirse de sultan tarafından mahkemede yargılanabilmekteydiler.⁷⁷

Selçuklu Devleti'nde sultan vefat ettiğinde vezir ve ailesi de hükümetten ayrılmaktaydı. Ancak bu durum ve uygulama Vezir Nizâmülmülk'ten sonra değişikliğe uğramıştır. Zira Nizâmülmülk'ten sonra oğulları, torunları ve yeğenleri kuşaklar boyunca

⁷³ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyet Tarihi*, 68-70.

⁷⁴ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyet Tarihi*, 68-70.

⁷⁵ Kenan Çetin, *Selçuklu Medeniyet Tarihi*, 68-70.

⁷⁶ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", 43/79-82.

⁷⁷ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", 98.

hükümette vezâret makamında vazife almışlardır. Yani sultanlık gibi vezirlikte de verâset durumu vâki olmuştur.⁷⁸

Vezirin görevlerinin başında, yönetimde sultana yardım etmesi ve Dîvân'ı Âlâ'ya başkanlık etmesi gelmektedir. Devlet teşkilatının en önemli organını oluşturan bu büyük dîvân devletin her alanda bütün meselelerini çözmekte ve karara bağlamaktaydı. Temel olarak ise iki alanda vazifeliydi. Bu alanlardan birisi devlete ait emirlerin, kanunların ve beratların belirlenmesi, diğeri ise malî ve ekonomik işlerle ilgilenmesiydi.⁷⁹

Vezirin Teşrîi (Yasama) Yetkisi:

Selçuklu vezirinin sultanın vekili olması hasebiyle kendi imzasıyla ferman yayınlama yetkisi bulunmaktaydı. Sultanın bizzât atadığı devlet adamları hariç tutulacak olursa farklı kademelerde tayinler ve aziller de yapabilmekteydi.⁸⁰

Kılıçla fethedilen beldeler İslâmlaştırılarak kalemle idare edilmekteydi. Vezirler bu anlamda devletin kalemiydiler. Hukuk ve siyaset bilmeleri ve ona göre kendilerini yetiştirilmeleri büyük önemi hâizdi.⁸¹

Vezirin İcrâî (Yürütme) Yetkisi:

Devleti yürütme yetkisiyle de sorumlu olan vezir Dîvân-ı Âlâ'ya başkanlık etmesinin yanında bir de Dîvân-ı Vezâret adı verilen kendi dîvânlarında yöneticilik yapmaktaydı. Bu dîvânlarda devlet işlerinin işleyişiyle ilgili görüşmeler yapılmakta olup çeşitli kararlar alınmaktaydı.⁸²

Vezirin devlet dairelerini denetlemesi, gerekli mercilere hil'at takdim etmesi, aynı zamanda eğitim ve imar faaliyetleriyle alâkadar olması, malî konularda ıslahat çalışmaları yapması, gelir ve giderleri kontrol etmesi, onun devleti daha iyi bir biçimde idare etmek üzere yerine getirdiği icraatlarındandır.⁸³

Selçuklu vezirlerinin icrâî yetkilerini devletin ve milletin refahı doğrultusunda yerine getirdikleri görülmektedir. Halkın şikayetlerini dinlemeleri ve süreçle alâkadar olmaları, aynı

⁷⁸ Sencer Divitçioğlu, *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, 107.

⁷⁹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, 508-509.

⁸⁰ Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamani* (İstanbul: MEB. Yayınları, 1972), 159.

⁸¹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 59.

⁸² Mehmet Altay Köymen, *Alparslan ve Zamani*, 157.

⁸³ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, 30.

zamanda orduyla ilgilenmeleri ve gerektiğinde orduya kumandan olmaları, halkın arasında ve kendilerine ulaşılabilir bir konuma sahip olduklarına işaret etmektedir.⁸⁴

Vezerin Kazaî (Yargı) Yetkisi:

İslâm Devletlerinde mezâlim adı verilen adaletin tesis edilmesi amacıyla kurulan yargı dîvânları bulunmaktaydı. Bu dîvânlara sultan, halife yahut da vezir gibi üst düzey devlet adamları başkanlık etmekte ve haksızlık davalarını görerek bir hükme bağlamaktaydı. Yargılama ve ceza uygulama hususunda geniş yetkilere sahip vezir, kadıların tayin ve azilleri konusunda da yetkili bir kimseydi.⁸⁵

Vezer Nizâmülmülk, bir vezirin en temel mesuliyetlerinden birisinin mazlumların dertlerini dinleyip onlara adâlet ile deva bulmasının olduğunu savunmuştur. İlerleyen dönemlerde Büyük Selçuklu'ya vezirlik hizmetinde bulunmuş olan Fahrülmülk'e bu hususta nasihatler de etmiştir. Oğluna tavsiyeleri şu şekildedir: “Davanda hilm ve vakar sahibi ol. İnsanların sözlerinin künhüne vakıf ol. Çaresizlere yardım et. Onların gönül rahatlığı içerisinde olmasını temin et. Sarayının kapısını askerlere ve halka açık tut ki onlar arzu ve isteklerini her zaman sana ulaştırabilsinler.” Nizâmülmülk'ün oğluna yazmış olduğu bu satırlar bir vezirde olması gereken vasıfları ve erdemleri özetler niteliktedir.⁸⁶

Vezerin Malî Yetkisi:

Ekonomi ve maliye alanında da büyük salâhiyetleri olan vezir devlet hazinesini idare, gelir ve giderleri teftiş etme, iktâ ve tahsisatları takip etme ve her türlü malî denetimde yetkili konumdaydı. Maaş ve vergi ödemeleri konusunda da söz sahibi olarak vazife icra etmekteydi.⁸⁷

Vezerlerin en temel vazifelerinden birisi de hizmet ettikleri devleti zenginleştirmek ve malî anlamda güçlü bir konuma yükseltmekti. Bu amaçla hazineye gelir sağlamak için gerekli düzenleme ve tahsilat vezirden sorulmaktaydı. Hazinenin zenginleşmesine katkı sunan bir unsur da gerekli durumlarda vezir tarafından kesilen para cezaları olmaktadır. Bu cezalar doğrudan devlet hazinesine aktarıldığından devlet açısından önemli bir gelir kaynağı oluşturmaktaydı.

⁸⁴ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, 30.

⁸⁵ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, çev. Ali Şafak (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2015), 68.

⁸⁶ Sâbitî, *Esnâd ve Nâmehâ-i Târihi, ez-Zevâil-i Devrehâ-i İslâmi tâ Evâhir-i Ahd-ı Şâh İsmâil-i Safevî* (Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 1967), 24-25.

⁸⁷ Aydın Taneri, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezerlik”, 106.

Devlet hazinesinin giderleri ile de alâkadar olan vezirler, ilim ile iştiğal eden kimselere de tahsisat sağlamaktaydılar. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti kendi döneminde ve sonraki dönemlerde eğitim ve öğretim konusunda örnek bir devleti temsil etmekteydi. Kurdukları eğitim kurumları çağa yön vermiş ve İslâm'a hizmet eden önemli merkezler olmuşlardır. Buradaki müderrislere ve talebelere maddi imkanlar sunulmuş ve kılıç ordusuna yapılan harcamalar ne kadar önemsenmiş ise kalem ordusuna yapılan harcamalar da o derece önemsenmiştir. Bu konuyla alâkalı tarihi bir vakıa da söz konusu olmuştur:

Vezir Nizâmülmülk, ilim erbâbı için hazineden yüklü miktârlarda para tahsisatı yapınca rakibi Tâcülmülk bu durumu Sultan Melikşah'a şikayet etmiştir. Tâcülmülk, medreselere ve müderrislere harcanan miktârlar orduya aktarılsa bu meblağ ile İstanbul'un dahi fetholunabileceğini iddia etmiştir. Bunun üzerine Melikşah, Nizâmülmülk'ü huzuruna isteyerek durumu izah etmesini buyurmuştur. Nizâmülmülk bunun üzerine tarihi bir konuşma yaparak kaynaklara kendi adının hayırla yâd edilmesini sağlayacak güzel bir imza atmıştır:

“Ey Sultanülâlem! Ben ihtiyar bir adamım beni mezada satsan bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez. Sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin. Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lûtuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil Allah'ın dinini yüceltmeye çalışan, onun aziz kitabını hamil bulunanlara yılda üç yüz bin dinarı sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun; halbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarfettiğim bu para ile öyle bir ordu teşhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi tâ arşa kadar gider ve tanrıya vasıl olmak için ona hiçbir şey mâni olamaz” demiştir. Sultan bu sözleri işittiği vakit ağlamaya başlamış ve Nizâmülmülk'e: “Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt; sana istediğin kadar mal hazırdır, dünyanın serveti senindir” diyerek ona desteğini açıkça ilan etmiştir.⁸⁸

Kaynaklar, bu örnekte olduğu üzere sultanların vezirlerine itimat etme ve destek vermesini kaydettiği kadar sultan ve vezir arasında çıkan bazı sürtüşme ve zıtlaşmaları da kaydetmiştir. İktâ verme konusunda da yetkili olan vezirler bu konuda yetkilerini sonuna kadar kullanmaktaydılar. Nitekim tarihi veriler Vezir Nizâmülmülk'ün diğer vezirlere kıyasla iktâ verme hususunda daha yetkili olduğunu da söylemiştir. Bu durum Melikşah ile aralarında bazı sorunlara da sebebiyet vermiştir.

⁸⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 46.

Bir gün sultan Melikşah, vezirine: “Sen hükümdarlıkta benimle müştereksin ve bana danışmadan istediğin gibi hareket ediyor, oğullarına vilâyetler ve iktâlar veriyorsun. Emredeyim, vezirlik sarığını başından alsınlar da gör.” diyerek vezirini tehdit etmiştir.⁸⁹

Vezirler; devletin ödemeleri için gerekli fonlar da bulmaktaydılar. Misal olarak; ordu için belirlenen iktâları farklı bölgelerden tahsil edilen vergilerle karşılamaktaydılar. Yine, medrese ve kütüphanelerin harcamalarını karşılamak üzere de vakıflar ve hayır kurumları açmışlardır. Böylelikle muntazam bir işleyiş elde edilmiştir.⁹⁰

1.1.11. Selçuklu Devleti’nde Vezirlerin Gelir Kaynakları

1. Devlet bütçesinden hissedar olduğu meblağ,
2. Kendisine verilen iktâdan elde ettiği meblağ,
3. Ordunun seferler sonucu ele geçirdiği ganimetten hissesine düşen pay,
4. Maaşı olmak üzere sınıflandırılabilir.

Buradan da anlaşılmaktadır ki; vezire son derece tatmin edici bir meblağ ödenmekte ve devletin malîyesi emanet edilen kişi bu anlamda güven sarsıcı bir durumdan menedilmekteydi.⁹¹

1.1.12. Vezâret Makamının Sembolleri

Vezâret makamının bazı simgeleri ve sembolleri bulunmaktaydı. Bunlar;

1. Vezâret hil’âtı giymek
2. Vezâret mührünü taşımak
3. Vezir sarığı takmak
4. Dîvânda kullanılan divit takımını yanında bulundurmasıdır.⁹²

Vezir olan şahıs bu mevkiye geldikten sonra bazı unvân ve lâkaplara sahip olup bu lâkap ve unvânlar kimi zaman sultan tarafından kimi zaman da halife tarafından verilmekteydi. Tezimizin konu ettiği şahıslarda da bu çok net görülmektedir. Vezirlere takdim edilen ve onların bu adlarla meşhur olmasını sağlayan Nizâmülmülk, İzzülmülk, Müeyyidülmülk, Fahrülmülk, Ziyâülmülk ve Şemsülmülk diye adlandırılmaları onların hakîki isimlerini değil dönemlerinde şöhret kazandıkları lâkaplarını oluşturmaktadır. Vezâret

⁸⁹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/131.

⁹⁰ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 59.

⁹¹ Refik Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*, 33.

⁹² Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, 169.

elbisesi, mührü, yüzüğü, altın diviti, kılıcı, sarığı, nevbet, çadır vb. vezire has eşyalar da vezirin tanınmasını sağlayan unsurlardandı.⁹³

Selçuklu vezirlerinin görev yaptığı yerler dârü'l-vezâre, dergâh-ı vezâret, saray ve serâperde olarak isimlendirilmekteydi. Vezîr'in dârü'l-vezâre'deki makamında ve divân toplantılarında oturduğu minder de mesned olarak bilinmekteydi.⁹⁴

1.1.13. Vezirlerin Kullandıkları Mühür ve Yüzükler

Selçuklu vezirleri vazifeye başladıklarında kendilerine takdim edilen sembollerden olan yüzük ve mühürler yazıları itibariyle farklılık arz edebilmekteydi. Kaynaklarda zikredilen bilgiler ışığında vezirlerin mühürlerinde şu yazılar yazılmaktaydı:

Nizâmülmülk, Hatırülmülk, Sadülmülk ve Ziyâülmülk'ün mühürlerinde;

“الحمد لله على نعمه” “Elhamdülillahi ala niamihi” (Nimetleri mukabilinde Allah'a hamdolsun) yazılmaktaydı.

İzzülmülk'ün mühründe; “احمدالله وشكره” “Ahmedüllaha veşküruhu” (Allah'a hamd ve şükrederim) yazılmaktaydı. Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk'ün mühürlerinde ise; yine “الحمد لله على نعمه” “Elhamdülillahi ala'n ni'amihi” (Nimetleri mukabilinde Allah'a hamdolsun) ifadesi yer almaktaydı.⁹⁵

1.2. Vezir Nizâmülmülk

Asıl adı Hasan b. Alî b. İshâk b. el-Abbâs et-Tûsî olan Nizâmülmülk 21 Zilkâde 408/10 Nisan 1018 tarihinde İran'ın doğusunda bulunan Tûs şehrinin Nûkân kasabasında doğmuştur. Farîsî kökenli bir şahsiyet olan Nizâmülmülk Türk İslâm siyasî tarihinde en tanınan isimlerden birisi olmuştur.⁹⁶

Soylu ve varlıklı bir aileye mensup olması iyi bir tahsil almasında büyük bir olanak sağlamıştır. Küçük yaşta hafızlığı tamamlamış, dinî eğitim almış, dil, edebiyat ve hitabet alanlarında kendisini yetiştirmiştir.⁹⁷

⁹³ Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, 2011), 39.

⁹⁴ Aydın Taneri, “Selçuklu- Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti”, 144; Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Düsturu'l-Vüzerâ'ya Göre)*, 20.

⁹⁵ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 114.

⁹⁶ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 36-40.

⁹⁷ Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü”, *Millî Kültür, Sayı: Mayıs-1/5, Ankara.*, ts., 9-16; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953), 329-333.

Nizâmülmülk ilk başlarda dönemin Belh hükümdarı Emir Tâcir'in katipliğini yapmaktaydı. Lakin bu Emir onun kazancını gasp edip emeklerinin karşılığı ödememekteydi. Bu hal uzun müddet devam edince Nizâmülmülk, aile efradını, oğulları Fahrülmülk ve Müeyyidülmülk'ü gizleyip Sultan Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in himayesine sığınmıştır.⁹⁸

1.2.1. Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu Devleti'ne Girişi

Nizâmülmülk Selçuklu topraklarında dehasıyla, ilmî ve siyasî konulardaki maharetiyle dikkat çekmeyi başarmış ve sırasıyla Çağrı Bey, Sultan Alparslan ve son olarak da Sultan Melikşah'ın veziri olarak vazife almıştır.⁹⁹

Asıl tanınırlığı ve devlet adamlığı Sultan Alparslan'ın vezirliği döneminde görülmeye başlanmış, sonrasında da başarıları artarak devam etmiştir. Nizâmülmülk adına Irak ve Horasan mescidlerindeki hutbelerde yer verilmiş, nâmı duyurulmuştur. Bu tarihlerde Şan ve şöhret kazanmış 455/1063 yılında da seyyidü'l-vüzerâ (vezirlerin efendisi) ilan edilmiştir. Onun bu hakimiyeti ve gücü devlet içindeki pek çok olumsuzluğu sonlandırmış, adalet, güven ve refahı tesis etmiştir. Divanlar titiz ve en iyi şekilde yönetilip Büyük Selçuklu toprakları adalet ve medeniyet eserleriyle tezyin edilmiştir. Vezirliği süresince devlet ve tebaa huzur bulmuş, yaşam sakinetli bir hal almıştır. Ticaret iyileşmiş, halk ve devlet zenginleşmiş, sıkıntı ve fitne dönemi sükunet bulmuştur. Devlete içeriden ve dışarıdan zarar verecek unsurlar kontrol altına alınmaya çalışılmış, tehlikelere karşı tedbirler artırılmıştır. Her anlamda ihya çalışmaları hız kazanmıştır. Ülkenin her bir yerine mescidler, medreseler ve ribatlar inşa edilmiştir. İhsanlar ve infaklar sahiplerini bulmuş, âlimler çoğalmış, cilt cilt kitaplar kaleme alınmıştır.¹⁰⁰

Sultan Alparslan'ın 465/1072 tarihinde vefat etmesiyle saltanatı sona ermiş ve vasiyeti üzerine oğlu Melikşah saltanat, Nizâmülmülk de vezâret makamına getirilmiştir. Bu süreçte bazı isyanlarla karşılaşmış ve askerî müdahaleler ve savaşlar meydana gelmiştir. Vezir Nizâmülmülk sultanın daima yanında yer almış ve bu sürecin başarıyla atlatılmasında büyük bir rol üstlenmiştir.¹⁰¹

⁹⁸ İbnü'l-Cevzî, "el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem, 'İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", çev. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 2005), 26/76.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/179; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, 40.

¹⁰⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, 41; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-mülk (1018-1092)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Bahar 2018), 64.

¹⁰¹ Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-mülk (1018-1092)", 65.

Nizâmülmülk askerî ve malî olarak da devlete pek çok fayda sağlamış bir kimsedir. Bunların en önemlilerinden biri de Büyük Selçuklu Devleti'ne kendisinin kazandırmış olduğu İktâ Sistemi'dir. Bu sistem devletin askerî, idarî ve malî yapısını güçlendiren bir toprak yönetimi biçimidir. Bu sistem sayesinde devletin tarım toprakları belirli şartlar ve hizmetler mukabilinde devlet memurlarına ve askerlere tahsis edilip iktâ sahiplerinin hem geçimleri sağlanmakta hem de belirli sayıda askere bakmaktaydılar. Böylelikle devlet, hazineden herhangi bir harcama yapmaksızın güçlü bir ordu ile askerî nizamı muhafaza etmiştir. Bu sistem sonraki kurulan pek çok İslâm Devleti'nde de örnek alınarak devam ettirilmiştir.¹⁰²

Başarılarından dolayı kendisine pek çok lakap ve unvân verilmiştir. En meşhur olanı ve tarihe geçeni ise Sultan Alparslan onu veziri yaptığı sırada dönemin Abbasî Halifesi Kâim-Biemrillah'ın ona vermiş olduğu Nizâmülmülk (devletin nizâmı) mânasına gelen lakabı olmuştur.¹⁰³ Diğer lakabları arasında ise; kıvâmü'd-devle ve'd-din (din ve devletin temeli), el-âlimü'l-kâmil (mükemmel âlim), tâcü'l-hazreteyn (halifenin ve sultanın tacı), vezir-i kebir (büyük vezir), râzi emirü'l-mü'minin (halifenin rızasını kazanan), şemsü'l-küfât (kudretli kimselerin güneşi), şemsü'l-mille (milletin güneşi), gıyâsü'd-devle (devletin imdadına yetişen), müeyyü'd-din ve'd-dünya (din ve dünyayı teyit eden) lakapları bulunmaktadır. Selçuklular'da mühim bir vazife olan, şehzade eğitiminde görevli kimseye verilen unvân olan atabeglik unvânının ilk sahibi de Nizâmülmülk'tür.¹⁰⁴

Nizâmülmülk'ün ilmî kişiliği devlet yönetimindeki mahareti ile birleşince onun icraatları ile İslâm kültür ve medeniyetinin yüceliği dünya tarafından da tanınmış ve örnek alınmaya başlanmıştır. Nitekim Nizâmülmülk, kendi adıyla anılan, ilimler tahsil edilen bir merkez inşa etmiştir. Nizâmiye Medreseleri'ni kurdurmuş ve kılıçla hâkim olunan memleketlere kalemle, ilm-i siyasetle mahir devlet adamları yetiştirmeyi gaye edinmiştir. Henüz Nizâmiye Medreseleri'ni kurdurmadığı zamanlarda ise pek çok beldede Hz. Peygamber (sav.)'in hadislerinin yazdırılıp okutulduğu ve öğretildiği meclisler ve ilim halkaları oluşturmuştur. Dönemin başkenti Rey başta olmak üzere İsfahan, Bağdat, Nişabur, Merv, Beylekan vd. şehirlerde, Kûhistan ve Selçuklu'nun muhtelif topraklarında hadis yazdırıp okutmuştur. Hadis konusunda güvenilir bir kimse olan Nizâmülmülk'ün bu vasfı

¹⁰² Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 59; Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulam ve İktâ* (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 137-139.

¹⁰³ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, 36.

¹⁰⁴ Mehmet Altay Köymen, "Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü", *Millî Kültür, Sayı: Mayıs-1/5, Ankara.*, 12; Abdülkerim Özyayın, "Nizâmülmülk", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/195.

işinde de karşılık bulmuş ve onu sözünde sağlam, sadakatli, âlim ve bilge bir devlet adamı yapmıştır.¹⁰⁵

1.2.2. Nizâmülmülk'ün Nizâmiye Medreseleri'ni Kurdurması

Nizâmülmülk, devletin ilmi ve fikri anlamda gelişmesinin büyük bir önem taşıdığını bilmekteydi. Bu nedenle birtakım düşünceleri ve planları bulunmaktaydı. Bu fikirlerini Sultan Alparslan'a açmaya karar vererek ona halkı eğitip, devletin kültür seviyesini yükseltecek medreseler kurmasını teklif etmiştir. Sultan Alparslan vezirinin söylediklerini dinledikten sonra medreseler fikrine sıcak bakmış ve Nizâmiye Medreseleri'nin inşa süreci başlatılmıştır. Sultanın emriyle başta Bağdat olmak üzere Nişabur, Belh, Herat, İsfahan, Basra ve Merv'de medreseler yapılmıştır.¹⁰⁶ Bu medreseler devletin ilk resmi eğitim kurumları olma özelliğini taşımıştır. Nizâmülmülk bu medreselerin büyümesi ve gelişmesi için buralara kitaplar bağışlamış, kütüphaneler kurdurmuş, araziler vakfetmiştir.¹⁰⁷ Burada ilim ile iştiğal eden hem müderrislere hem de talebelere maddi, manevi desteklerini sunmuş onlara büyük bir ihtiramla ve muhabbetle yaklaşmıştır.

Selçukluların ve Nizâmülmülk'ün temel amacı Bâtınî fikir ve inançlardan kurtularak Sünnî İslâm düşüncesini muhafaza etmek olduğundan devletin bu düşünce ve politikalarını tahakkuk ettirmek üzere kurulan Nizâmiye Medreseleri, müderris ve talebelerinde bu anlayışlara rastlamak mümkündür. Bilhassa İmam Gazzâlî ve kardeşi Ahmed Gazzâlî'de bu açıkça görülmektedir. Onlar ilimleri ve kalemleriyle bu konuda hem İslâm'a hem de devlete büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Nizâmülmülk; devletin devamlılığı ve yükselmesi için din adamları ve sûfilerle yol yürümenin, onların yetiştirdiği kişilerle devleti yönetmenin gerekliliğine inanmış ve bu inanca göre politikalar geliştirmiştir. İnşa ettikleri ilim meclisleri ve bunlara bağlı kuruluşlar Sünnî İslâm anlayışını sağlamlaştırmış, devletin ihtiyaç duyduğu insan kaynaklarını temin etmiştir.

Nizâmiye Medreseleri'nin kurulmasındaki esas amaçlardan birisi de Şii Fatmiler'in, Sünnî Abbasîler'e ve Selçuklular'a açtığı siyasî ve askerî savaşların yanında ilmî ve fikrî alanlarda kendi inançlarını dayatmaya çalışmasıdır. Bu tehlikeye karşı durabilmek ve Ehl-i Sünnet akidesini sağlamlaştırmak amacıyla bu medreseler büyük bir işlev görmüşlerdir. Sultan Alparslan döneminde kurulmaya başlayan Sultan Melikşah döneminde de yaygınlaşan

¹⁰⁵ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, 37-39.

¹⁰⁶ İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, çev. Mustafa Alican (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 46.

¹⁰⁷ İbnü'l-Cevzî, "el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem, 'İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler"', 26/77-78.

bu medreseler Irâk-ı Arab, Irâk-ı Acem, Mâverâünnehir, Horasan, Anadolu ve Suriye'ye kadar genişlemiştir.¹⁰⁸

İbn Hallikân ve Suyûtî gibi bazı İslâm Tarihçileri, Nizâmiye Medreseleri'nin İslâm Tarihi'ndeki ilk üniversiteler olduğunu kaydetse de bu bilginin doğru olmadığı tespit edilmiştir.¹⁰⁹

Nizâmülmülk, medreselerin gelir ve giderlerin karşılanması için etraflarına çarşı, arazi, hamam ve dükkanlar yaptırmıştır. Buradan tahsil edilen meblağlar ile de medrese, müderris ve talebelerin ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bağdat Nizâmiye Medresesi bu medreselerin en meşhuru ve en muazzam medresesi olarak ayrı bir ihtişam ve ilgiye sahiptir. Medrese; hoca ve talebelere tahsis edilen odalar, dersaneler, yemekhane, yatakhane, hamam, mescid ve kütüphane gibi bölümlerden oluşan bir külliye tarzında inşa edilmiştir.¹¹⁰

Medresenin kütüphanesindeki kitaplar, araziler ve çarşıda bulunan dükkanlar bazı şartlarla Nizâmülmülk ve oğullarına vakfedilmiştir. Böylelikle medrese vakfının idaresi de Nizâmülmülk ve oğullarına tahsis edilmiştir.¹¹¹

1.2.3. Nizâmülmülk'ün Rasathâneler Kurdurması

Abbasîler dönemi; gök bilimi, nücum ilmiyle ilgilenen ve bu alanlara önemli yatırımların yapıldığı bir dönemi de kapsamaktaydı. Bu dönemde halifeler çeşitli bölgelere rasathaneler kurdurmuş, gök bilginlerini toplamış ve göğün, güneşin, ayın ve yıldızların hareketleri üzerine incelemeler yaptırmışlardır. İslâm Tarihi'ndeki ilk rasathaneler Abbasî Halifesi Me'mun zamanında yaptırılmıştır. Şemmasiye ve Şam'ın Kasiyun dağına kurulan Kasiyun Rasathaneleri ilk gözlem yapılan yerler olması hasebiyle önem taşımaktadır.¹¹² Bu iki rasathaneden sonra Müslümanlar tarafından gelenek haline gelmesi ve bu alanda araştırma yapan sayısının artmasıyla pek çok İslâm beldesine rasathaneler kurulmaya devam etmiştir. Bu rasathanelerden birisi de Sultan Melikşah ve Vezir Nizâmülmülk tarafından İsfahan'da inşa ettirilmiş olan İsfahan Rasathanesi'dir. Ömer Hayyam başkanlığında çeşitli gözlemlerin

¹⁰⁸ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/188-191.

¹⁰⁹ Nâci Ma'ruf, *el-Medâris Gable'n-Nizâmiyye* (Bağdat: Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmiyye, 1973).

¹¹⁰ Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi" 33/188-191.

¹¹¹ Abdülkerim Özaydın, "Nizamiye Medresesi" 33/199-191.

¹¹² Ali Bakkal, "İslâm Tarihinde Rasathaneler", *Bilimname* 2019/39 (23 Aralık 2019), 105-140.

yapıldığı bu rasathanenin önemli keşiflerinden biri de Melikşah'ın Celâlî'd-Devle lakabıyla anılmasından dolayı bu takvime Celalî Takvimi olmuştur.¹¹³

Bilimsel araştırma ve çalışmaların bu dönemde çokça önemsendiği ve dikkate alındığı görülmektedir. Bu dönem sonraki dönemlere örnek olan, gelecekteki yükselişlerin temelini atan tarihi bir zaman dilimini oluşturmuştur. Nitekim İslâm Astronomi Tarihi'nin en önemli rasathanelerinden sayılan Meraga Rasathanesi; çok sağlam ve tamamen devlet destekli olan İsfahan Rasathanesi örnek alınarak bu alanda güzel mesafeler katetmiştir. Yine, Osmanlı Dönemi medreseleri, Selçuklu Dönemi kurulan Nizâmiye Medreseleri'ni örnek alarak ve geliştirerek İslâm Eğitim Tarihi'ne iz bırakmış eğitim kurumlarını oluşturmuşlardır.

1.2.4. Nizâmülmülk'ün Siyasetnâme Adlı Eseri

Nizâmülmülk; dininin ve kültürünün kodlarına bağlı kalarak bunlar ışığında bir siyaset ortaya koymuş ve kendisinden sonra gelecek olan nesle de böyle bir miras bırakmıştır. Kendisinin kaleme aldığı Siyâsetname (Nasihatü'l-Mülûk) adlı eseri de bu bağlamda önem arz etmektedir. Bu kitap devlet yönetimine dair düşünce ve nasihatlerin bulunduğu, tarihi mânada da zengin malumat sunan önemli bir kaynaktır.

Nizâmülmülk'ün “Siyâsetname” sini diğer siyâsetname ve nasihatnamelerden değerli kılan husus, geçmiş devletlerin idarî ve siyasî yönetimlerinden misaller vermesi ve zengin tarihi malumat sağlamasıdır.¹¹⁴ Buna ek olarak yapmış olduğu karşılaştırmalarla da Melikşah dönemi Selçuklu Devleti'nin sosyal yapısını açık bir şekilde tespit etmesidir. Onun bu kitabı kaleme almaktaki hedefi ise Selçuklu idarî yapısını olduğu gibi aktarmaktan ziyade, dönemin şartlarına ve inanışlarına uygun bir devlet düzeninin nasıl olması ve adil bir sultanın neler yapması gerektiğini açıklamasıdır.¹¹⁵

Nizâmülmülk, bu düşünceleriyle uygulanabilirliği olmayan siyasî fikirlerle meşgul olmamış, ilgi uyandırmayan görüşleri savunmamış ve her türlü ahlaki etikten uzak bir siyaset fikri geliştirmemiştir. Bilakis yaşamın içinde olan, yöneten ve yönetilenleri karşı karşıya getirmeyen; uygulanabilir, hatta uygulanarak olgunlaşan siyasî görüşler savunmuştur. Bu sebeple ona “isimsiz hükümdar” denmiştir.¹¹⁶

¹¹³ A. Necati Akgür, “Celâlî Takvimi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993) 7/257-258.

¹¹⁴ Harun Han Şirvânî, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, çev. Kemal Kuşçu (İstanbul: İrfan Yayınları, 1965), 151.

¹¹⁵ Ahmet Ocak, “Nizâmülmülk'ün Dini ve Fikri Hayatı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Bahar 2018), 47.

¹¹⁶ Harun Han Şirvânî, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, 152.

1.2.5. Vezir Nizâmülmülk ve Sultan Melikşah İlişkileri

Vezirin devlet içinde ve dışında yetkilerinin genişlemesi ve gücünün artması aynı zamanda devletteki İrani etkilerin de artması demektir. Bu da devlet açısından bazı olumsuzluklara neden olacaktır. Nizâmülmülk'ün bu artan güç ve yetkisi onu devletin hizmetkarı değil de ortağı olduğu yanılgısına düşürmüştür.¹¹⁷ Nitekim Melikşah ve Nizâmülmülk arasında geçen tarihi bir konuşma vardır ki bu anlayışı destekler niteliktedir. Melikşah vezirine: “Devlette benim ortağım mısın, vezirlik divitini önünden, sarığını başından almalarını buyurmamı mı istersin?” diye sormuş Nizâmülmülk de sultanına: “Saltanata ve devlete ortak olduğumu yeni mi anlıyorsun? Benim divitimle onun tahtı birbirine bağlıdır, ne zaman divit kırılırsa o zaman taç da kalkar.” Demek suretiyle baskınlığını göstermeye çalışmıştır.¹¹⁸

Nizâmülmülk'ün oğullarının, yeğenlerinin, torunlarının devlet makamlarındaki yerleri dikkate alındığında da bu soyun devletteki baskınlığı anlaşılacaktır. Bilhassa vezâret makamında bu aileden çokça sima görülmüştür. Bu anlamda devlet ve sultanlar Türk asıllı olsa da Büyük Selçuklular'ın Togan Beg Muhammed b. Süleyman el-Kaşgârî adındaki bir Türk veziri hariç diğer vezirlerinin tamamı Fars asıllı kişilerden oluşmuştur. Bu vakıa da o dönemde İran-Turan mücadelesinin açıkça olmasa da gizli bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Hatta bu husus dil konusunda da görülmüş ve devletin resmi dili Farsça olarak belirlenmiştir.¹¹⁹

Vezir Nizâmülmülk'ün, Tuğrul Bey ile başlayan Sultan Alparslan ile devam eden ve Sultan Melikşah ile de hitama eren Büyük Selçuklu Devleti'ndeki hikayesi; tarih kaynaklarında çok bahsedilen ve İslâm Siyaset Tarihi'nde önem arz eden bir yer kaplamıştır. Bu bilge vezir; halifelerle ve sultanlarla uyum içinde çalışmış, halk ve ordu tarafından sevilmiş, kültür ve medeniyeti yükseltmiş, eğitim ve bilimsel çalışmalara hız kazandırmış, devlete de büyük ivmeler, saygınlıklar kazandırmıştır. Öyle ki Sultan Melikşah zamanı Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak, en ışıltılı dönemini temsil etmiştir. Bilgece yapılmış siyasî ataklar, geniş ufuk ve şuurlu bakış açısı ile yapılan icraatlar ile İslâm Tarihi'nde Müslümanlar için zirve dönemlerden biri yaşanmıştır. Bu yükseliş dönemi Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümünden sonra düşüşe geçmiş ve Büyük Selçuklu Dönemi gerileme ve çöküş dönemine girmiştir.

¹¹⁷ Ahmet Ocak, “Nizâmülmülk'ün Dini ve Fikri Hayatı”, 48.

¹¹⁸ Hândmir, *Düstûru 'l-Vüzerâ*, 357.

¹¹⁹ Ahmet Ocak, “Nizâmülmülk'ün Dini ve Fikri Hayatı”, 48.

1.2.6. Vezir Nizâmülmülk ile Sultan Melikşah'ın Arasının Açılması

Melikşah ve Nizâmülmülk'ün uyum, sevgi ve saygı içerisinde olan sultan-vezir ilişkileri ölümlerine yakın darbeler almış ve aralarında bazı konularda anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır.

Bu yaşananlarda Sultan Melikşah'ın eşi Terken Hatun'un parmağı bulunmaktaydı. Zira Terken Hatun küçük yaşlardaki oğlu Mahmud'u veliaht yapma arzusundaydı. Nizâmülmülk ise şehzadeler arasından en büyük ve liyâkatli veliaht olan Zübeyde Hatun'un oğlu Berkyaruk'u desteklemekteydi.¹²⁰

Terken Hatun ve Nizâmülmülk'ün aralarındaki bu zıt tutumları hasımlığa yol açmış ve Terken Hatun'u Nizâmülmülk aleyhinde eylemler yapmaya yöneltmiştir.¹²¹ Aynı zamanda Nizâmülmülk'ün oğulları ve sülalesinden pek çok kişinin devlet kademlerinde muhtelif görevlere yerleştirilmesi, bu kişilerden bazılarının devlete karşı uygunsuz tavırlar sergilemeleri ve sultanın adamları hakkında olumsuz hüküm vermeleri de Terken Hatun'un bu tutumunu tetiklemiştir.¹²²

Nizâmülmülk'ten kurtulmak isteyen sadece Terken Hatun değildi, Terken Hatun'un veziri Tacülmülk Ebü'l-Ğanaim de onun makamına talipti.¹²³ Tacülmülk de Nizâmülmülk aleyhinde fitneler çıkarmakta ve tahriklere başvuruyordu. Sultana onun hakkında şikâyet ve iftiralar uydurmaktaydı. Tarihçilerin kaynaklarında yer verdikleri en meşhur hadise ise medrese ve âlimler ile ilgili olan harcamalar hakkındaydı.

Tacülmülk, Melikşah'a: "Nizâmülmülk'ün her yıl devlet hazinesinden fakihlere, sûfilere, karilere üç yüz bin dinar para harcadığını, bu para ile şayet bir ordu kurulsa bu ordu ile İstanbul surlarının bile fetholunabileceğini" söylemiştir." Sultan bunları işitince Nizâmülmülk'ü huzuruna buyurmuş ve ona söylenenler hakkında açıklamalarını sormuştur. Nizâmülmülk de şunları söylemiştir:

"Ey Sultanü'l-Âlem! Ben ihtiyar bir adamım. Eğer beni mezada versen bana kimse on dinardan fazla değer biçmez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz bin dinardan fazla etmezsin. Allah sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna karşılık sen, O Allah'ın dinini yüceltmeye çalışan, onun kutsal kitabının

¹²⁰ Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)*, 15.

¹²¹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/130.

¹²² Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 60; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/129.

¹²³ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 61-65,82-84.

hafızlarına yılda üç yüz bin dinar harcasak çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun; halbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısın atacağı bir ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu donatıyorum ki onların duaları ok gibi ta arşa gider ve onun Mevla'ya ulaşmasına hiçbir şey engel olmaz” demiştir. Sultan bu sözleri dinledikten sonra ağlamaya başlamış ve vezirine: “Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar artır; sana istediğin kadar para hazırdır, dünyanın serveti senindir” diyerek onu desteklemiştir.¹²⁴

Bu mesele sultan ve vezir arasında tatlıya bağlandıysa da Nizâmülmülk'ün düşmanları ve rakipleri pes etmemişlerdir. Terken Hatun ve Tâcülmülk'ün birlik olmaları ve bir hedefe odaklanmaları veziri hakkında sultanın zihninde şüphelere sebebiyet vermiştir. Nizâmülmülk'ün oğlu Osman'ın içinde bulunduğu bir olaydan sonra ise Melikşah bu aileye karşı tepkisini göstermiştir. Melikşah'ın önde gelen emirlerinden Emir Kodan ve Osman b. Nizâmülmülk arasında bir münakaşa yaşanmıştır. Şemsülmülk Osman, babasının makam ve mevkiine güvenerek ve gençliğinin vermiş olduğu bir cahillikle Emir Kodan'ı yakalatmış ve ona hakarete bulunmuştur. Serbest bırakılınca Emir Kodan bu durumu sultana haber etmiş ve başından geçen olayı anlatmıştır.¹²⁵

Son yaşananlardan dolayı temkinli olan sultan bu olayı da duyunca oldukça hiddetlenmiştir. Tâcülmülk el-Kummî ve Mecdülmülk el-Balasânî aracılığıyla Nizâmülmülk'e bir mektup yollamıştır: “Sen saltanatta ve mülkümde benim ortağım mısın? Eğer böyle ise bunun kuralları vardır. Şayet benim vekilim ve benim buyruğum altında isen vekillik ve tâbîlik şartlarına uymalısın. Oğullarından her biri bir kıt'ayı istilâ etti. Büyük bir vilâyete vali oldular. Bununla da yetinmeyerek devlet işlerine müdahalede bulundular. Sen hangi yetkiyle buyruğumuz olmadan oğullarına, damatlarına, kullarına ülkeler ve iktâlar veriyor, dilediğini yapıyorsun? İster misin ki önünden devât-ı vezâreti (vezirlik divitini) ve başından sarığı almalarını emredeyim?”

Nizâmülmülk, bunları işittikten sonra o zamâna kadar kullandığı üsluptan farklı bir üslupla Melikşah'a hitaben şunları söylemiştir: “Sultana deyiniz ki: Eğer benim saltanat ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiyse şimdi bilsin. O, bugün ulaşmış olduğu ikbâle benim düşünce ve çabalarımın gelmiştir. Babası öldürüldüğünde onu nasıl idare ettiğimi,

¹²⁴Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 46; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar Konya 2018), 27.

¹²⁵İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, 50; İbnü'l-Cevzî, “el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem, ‘İbnü'l-Cevzî'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler””, 26/80.

ayaklanmaları nasıl bastırıldığını, ailesinden ve başkalarından onu öldürmek isteyenleri nasıl bertaraf ettiğimi hatırlamaz mı? O vakit bana sınıksız yapışır, karşı çıkmazdı. Ne zamanki işleri yoluna koydum, uzak yakın şehirleri fethettim ve herkes ona itâat arz etti. İşte o zaman beni işlemediğim suçlarla itham etti, hakkımdaki jurnalleri işitir oldu. Benim adıma ona söyleyiniz ki benim divit ve sarığımla onun tâc ve tahtı birbirlerine öylesine bağlıdır ki, bu divit ve sarığın kalkması ile o tâc ve devlet de yok olur.”¹²⁶

Bu sözleri Melikşah’a iletcek olan heyet hakkında bazı rivayetler mevcuttur. Bazı kaynaklar; heyettekilerin Nizâmülmülk’ün söylediklerini sultana yumuşatarak söylemeye karar verdiğini belirtirken bazı kaynaklar da Terken Hatun’a yaranmak için heyettekilerin Nizâmülmülk’ün sözlerinde mübalağa yaparak aktardıkları ifade edilmektedir. Ancak Melikşah bu heyete çok güvendiği bir adamı olan Emir Yelberd’i yerleştirmiştir. Dolayısıyla da Melikşah’a bildirilenler doğru bilgiler olmuştur.¹²⁷

Bu yaşananlardan sonra Melikşah ve Nizâmülmülk’ün arası iyice açılmış, sultan ve vezir arasında eski mutabakat ve uyum kalmamıştır. Melikşah veziriyle arasındaki bu tatsızlık ve münakaşalara rağmen onu vezirlikten azletmemiştir. Zira Nizâmülmülk 29 sene, çok uzun bir müddettir bu devlette vazife yürütmüş ve de çok önemli bir nüfuzla sahip olmuştur. Emrinde sayısı oldukça fazla ğulamı bulunmaktaydı.¹²⁸ Melikşah’ın iç savaşa mahal vermemek adına durumu iyi analiz ederek doğru kararlar alması gerekmektedir.

Nizâmülmülk’ün devlet içinde ve dışında pek çok düşmanı ve mücadele etmesi gereken isim bulunmaktaydı. Bu düşmanlar hem şahsını hem de devleti ilgilendirmekteydi. Bu sebeple devamlı teyakkuz halinde bulunması ve tedbirler alması elzemdi. Bu bakımdan da Büyük Selçuklu Devleti’nin ve kendisinin baş düşmanlarından olan Bâtınîleri sıkı takibe almış ve rahatlarını pek çok kez bozmuştur. Bu durumdan hoşnut olmayan Hasan Sabbah ve fedaileri de vezire iyice bilenmiş ve kinlenmişlerdi. Veziri öldürmek ve sapkın davalarının önünü açmak için veziri yok etmek ana hedeflerinden biri olmuştur.

1.2.7. Vezir Nizâmülmülk’ün Ölümü

Vezir Nizâmülmülk, hem içten hem dıştan öldürülmek ve kendisinden kurtulmak istenen bir isim olmuştur. Sultan Melikşah ile Bağdat’a yolculuk ettikleri bir günde Bağdat ile

¹²⁶ İbnü’l-Adîm, *Buğyetü’l-Taleb fî Târih-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*, 55; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 216-218.

¹²⁷ Muharrem Kesik, “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü’l-mülk (1018- 1092)”, 71.

¹²⁸ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der’Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûki*, 46; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi’l-Mülük ve’l-Ümem*, 17/65.

Nihâvend yakınlarında bulunan Sehne adlı bir köyde konaklamışlardı. Bu esnada arzuhal vermek bahanesiyle yanına yaklaşan Ebû Tahir-i Arrânî isimli bir Bâtınî fedaisi tarafından 10 Ramazan 485/ 14 Ekim 1092 tarihinde bir cumartesi günü suikasta uğrayarak katledilmiştir.¹²⁹

Selçuklu Devleti vezirlerinin takribi olarak üçte biri, Nizâmülmülk'ün ailesindedir. Nizâmülmülk'ten sonra oğulları, torunları ve yeğenleri de vezâret makamına oturmuş ve sultanlık makamında olduğu gibi vezirlik makamında da bir verâset sistemi vâki olmuştur. Bu ailenin ikinci ve üçüncü nesil kişileri böylece vâris konumuna gelmiştir. Örneğin; Nâsırüddin Tahir b. Nizâmülmülk, Sadrüddin Muhammed b. Fahrülmülk b. Nizâmülmülk de babaları ve dedeleri gibi Büyük Selçuklu Devleti'nde vezirlik yapmıştır. Netice itibariyle; vezirlik makamına yükselmeye Nizâmülmülk nesebinden olmak, hususi bir şart halini almıştır. Kaynaklarımızda, Selçuklu hükümdarlarının Nizâmülmülk hatırasına saygı duyarak onun referansı ile oğullarını vezir olarak tayin ettiklerini okumak mümkündür. Nizâmülmülk'ün soyuna mensup kişilerin vezirlik makamına atanmalarının temelinde de atalarının siyâset ve vezâret konusundaki başarısı bulunmaktadır.¹³⁰

Bu durum Büyük Selçuklu Devleti'nin ilerleyişini kimi zaman olumlu etkilemiş olsa da genel bir gözlem ve değerlendirme yapıldığında, liyakatsiz olan vezirlerin sırf neseblerinden dolayı vezir olmaları devletin giderek zayıflamasına ve işlerin aksamasına sebebiyet vermiştir.

¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/71-79; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/176-177.

¹³⁰ Carla L. Klausner, *Selçuklularda Vezirlik –Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*, 114.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ VEZÂRETİNDE NİZAMÜLMÜLK OĞULLARI

Büyük Selçuklular; teşkilatlanma alanındaki maharetleri ile askerî ve siyasî alanlardaki kabiliyetleriyle 11. yüzyılda geniş bir coğrafyada büyük bir cihan devleti inşa etmişlerdir. Bu inşanın ardından ilim merkezlerinde yetiştirdikleri yetkin devlet adamlarıyla devleti ihya etmiş, saygın ve muteber hale getirmişlerdir. Bu devletin cihan devleti olmasında ve yükselmesinde adil sultanları ve arif vezirleri büyük bir paya sahiptirler. Bilhassa Sultan Melikşah dönemi devletin en parlak ve en zirve dönemini oluşturmuştur. Sultanın bilge veziri Nizâmülmülk'ün yadsınamaz emekleri, eserleri medeniyet ve kültür mirası anlamında büyük bir hisse almayı hak etmiştir.

Melikşah ve Nizâmülmülk'ten sonraki dönemler ise bu iki büyük ismin yerlerine oğullarının geçtiği, devletin ayakta durmaya çalıştığı fakat bunda zorlandığı bir dönemi kapsamaktadır. Devletin bu buhran içerisine düşmesinde pek çok neden bulunmaktadır. Devleti hem içeriden hem de dışarıdan kuşatan etkenlerle mücadele oldukça zorlu olmuştur.

2.1. Devlet İçin En Büyük Tehdit: Bâtınîlik

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan itibaren büyük bir tehdit ve baş düşman bulunmaktaydı. Bu tehdit, dahili bir unsur olup hakimiyeti içeriden sarsmaya ve zehirlemeye çalışan Bâtınîlik'ti. Nizamülmülk dönemini etkileyen bu Bâtınîlik meselesi oğullarının vezirlik yaptığı dönemde de büyük bir sorun ve tehdit olarak devam etmiştir.

Selçuklu döneminde Bâtınîlik, İsmaili mezhebine bağlı Nizârî kolun eylemleriyle zuhûr etmiştir. Bu terör oluşumu kendi inanç ve kabullerine biat etmeyen tüm taraflara zulmü ve ölümü hak gören bir oluşumdur. Başlarında Hasan Sabbah isimli şahsın bulunduğu bu tehlikeli Bâtınî yapılanma, başta Büyük Selçuklu Devleti olmak üzere Irak ve Suriye Selçuklu devletlerinin siyasî ve sosyal yapısını derinden etkilemiş, yapılan suikastlar ve gizli örgütlenmeler yoluyla ciddi bir tehdit unsuru olmuştur. Bu suikastlar kimi zaman sultanlara, kimi zaman vezirlere, kimi zaman da önemli makamlardaki devlet ricâline karşı yapılmıştır.

Nitekim Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar, Vezir Nizâmülmülk ve Vezir Ahmed b. Nizâmülmülk bu örgütün eylemleri neticesinde ölmüştür.¹³¹

Bâtınîler sadece devlet adamlarına yönelik değil, kendi düşünce ve dayatmalarını kabul etmeyen her tür insana zulüm ve ölümü hak görmüşlerdir. Bu anlamda en çetin zulümlere sivil halk maruz kalmıştır. Bir misal olarak, Bâtınîler'in 497/1104 senesinde Hindistan, Maverâünnehir ve Horasan'dan gelen hacılara hücum ederek onların mallarını yağmalamaları ve onları kılıçtan geçirerek katletmeleri verilebilir.¹³²

Selçuklu tebaası, bir taraftan bu zâlim hareket ve mensuplarından korkarken diğer taraftan da seslerini ve tepkilerini bu terör örgütüne ve mensuplarına karşı yükseltmişlerdir. Hem tebaadan hem idarî sınıftan Bâtınî taraftarlarına yakınlık duyanlara karşı halkın tepkisi bu anlamda büyük olmuştur. Nitekim Kirman Meliki İran-Şah'ın bu tepkilere maruz kalanlardan birisi olduğu bilinmektedir. Kirman halkı bu tepkiyi hükümdarlarını öldürmek suretiyle sert ve katı bir biçimde göstermişlerdir.¹³³ Zira Bündari'nin eserinde zikrettiğine göre; Kirman Meliki'nin Fars seferinin akabinde Bâtınîliğe meyli oluşmuş ve bu terör hareketiyle eylemler yaparak idaredeki Sünni halka yönelik sert ve zararlı politikalar uygulamıştır. Bâtınîliğe katılan Kirman Meliki, bu taraftarlıktan sonra onların istekleri doğrultusunda halkına büyük işkenceler ve zulümler uygulamıştır. Topluma mal olmuş Sünni fakih, kadı ve din adamlarını öldürmüştür.¹³⁴

Batıniler işkence ve zulümde o kadar ileri gitmişlerdir ki sadece halka zulmetmekle kalmamış devlet bürokrasisine, vezirlere hatta sultanlara süikaste varıncaya kadar her türlü tedhiş hareketini gerçekleştirmişlerdir.

Nitekim Sultan Melikşah ve Vezir Nizâmülmülk'ün ölümünün de Bâtınîlerle alâkalandırıldığı kaynaklarımızda geçmektedir. Büyük Selçuklu'nun bu iki güçlü ismi Bâtınîlik için büyük bir engel oluşturmaktaydı. Bu iki isim öldürüldükten sonra ise hareket

¹³¹ Hasan Taşkiran, "Büyük Selçuklu Devletinde Batını Suikastları ve Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu", *BEU.SBE. Dergisi* 1/2 (Haziran 2013), 15.

¹³² Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*.

¹³³ Hasan Taşkiran, "Büyük Selçuklu Devletinde Batını Suikastları ve Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu", 12.

¹³⁴ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 67-68.

daha da güç kazanmış, halk arasında daha da yayılma ve fikirlerini benimsetme imkanı yakalamıştır.¹³⁵

Babalarının vefatından sonra şehzadeler arasında zuhûr eden savaş ve anlaşmazlıklar da Bâtınîler'in işlerini daha da kolaylaştırmıştır. Berkyaruk ve Muhammed Tapar sultanlık tahtı için birbirleriyle mücadele ederken bu hareket, stratejik bir kıymete sahip olan Şahdiz Kalesi'ni kuşatmayı başarmıştır. Dolayısıyla silah ve hazineler ele geçirerek pekçok ganimet elde etmiş, askerî ve maddi anlamda güçlenmişlerdir. Kaleyi yedi yıl hakimiyetlerinde tutmaya muvaffak olan Bâtınîler, İsfahan sakinlerinden yaklaşık kırk bin kişiye davalarını ve fikirlerini aşılamışlar ve zor kullanmak da dahil olmak üzere muhtelif yollarla bu kendi kabullerini onlara da benimsetmişlerdir. Büyük bir insan kitlesine hitap etmeye başlayınca sesleri ve katliamları da o düzeyde ziyadeleşmiştir. İsfahan'ın yanı sıra Rey ve Save gibi başka şehir ve beldelerde dava ve inançlarını kabul ettirmeye çalışmışlar, kabul etmeyen veya aleyhlerine olduğuna hüküm verdikleri kişileri de katletmişlerdir. Selçuklu'nun payitahtı olan İsfahan'da kendilerine karşı gelenlere yaptıkları katliamlar çok daha şiddetli ve işkenceli olmuştur.¹³⁶

Sultan Berkyaruk vezirleriyle beraber, döneminde baskılarını ve nüfuzlarını artıran bu teşkilatla ciddi ve dirayetli bir mücadeleye girişmiş olsa da bazı durumlarda yenik düştüğü de olmuştur. Hatta bazı kaynaklardaki bilgiler, onlarla olan bu mücadelesine rağmen Sultan Berkyaruk'un, kimi düşmanlarını bertaraf etmek için Bâtınîlerle iş birliği yaptığını iddia etmektedir. Bu düşüncenin zuhûr etmesindeki ana etkenlerden biri de Pujgan Savaşın'da Bâtınîler'in Berkyaruk'un tarafında bulunmasıdır.¹³⁷

2.2. Nizamülmülk'ün Oğullarının Vezirlik Yaptığı Dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin Durumu

Büyük Selçuklu Devleti'ne en parlak ve en ışıltılı dönemini yaşatan Sultan Melikşah vefat ettikten sonra sultanlık makamı için taht mücadeleleri vuku bulmuş ve Selçuklu Devleti dörde ayrılmıştır:

- 1-Irak ve Horasan Selçukluları (Büyük Selçukluların devamı) 590/1194'e kadar,
- 2-Kirman Selçukluları 484-582/1092-1187,

¹³⁵ Ukaylî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, 167; Mustafa Akkuş, "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (2018), 168.

¹³⁶ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/159; Şebankarâyî, *Mecmeü'l-Ensâb* (Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, 1997), 2/109.

¹³⁷ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 213.

- 3-Suriye Selçukluları 484-510/1092-1117,
- 4-Anadolu Selçukluları 484-707/1092-1308.

Sultan Melikşah'tan sonra dört oğlu (Mahmud, Berkyaruk, Muhammed, Sencer) birbirleri ardınca sultanlık makamına sahip olmuşlardır. Melikşah sonrası merkezi hakimiyet tam mânasıyla tesis edilememiş ve Anadolu bu dört sultan zamanından itibaren Büyük Selçuklu'dan ayrılarak münferit bir devlet olma çabasında olmuştur. Suriye ise Selçuklu ailesinin iktidarda olduğu dönemler boyunca (510/1117 senesine kadar) zahiren de olsa merkeze bağlı bulunmuştur. Selçuklu'nun son büyük sultanı olan Sencer'in (ö. 551/1157) ölümünün ardından ise taksimata uğrayan Selçuklu Devletleri ayrı mukadderata sahip olmuşlardır.

2.3. Sultan Mahmud b. Melikşah Dönemi

Babası Sultan Melikşah Bağdat'ta vefat ettiğinde yanında sadece oğlu Mahmud bulunmaktaydı ve sultanlık için de yaşı oldukça küçüktü. Buna rağmen annesi Terken Hatun'un başından beri hedefi eşi Melikşah'tan sonra oğlunun tahta sahip olmasıydı. Terken Hatun bu minvalde hedefi için hazırlık ve faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu faaliyetlerinden birisi, askerler ile bağı kuvvetli tutmak ve onlardan oğluna biat almaktı. Nitekim bunda başarılı da olmuştur. Bulgular ışığında askerlerin biatının üç sebepten kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır:

- 1.Terken Hatun Melikşah'ın sultanlığı sürecinde idarî işlerde söz sahibiydi. Buradan da askerlere ikram ve ihsanlarda bulunmaktaydı.
2. Soyu Türk sultanlarının soyuna uzanmaktaydı. Efrasiyab'ın neslinden olduğu da söylenmiştir.
3. Zimmetinde büyük bir servet bulunmaktaydı ve bu servetten askerlere de pay ayırmaktaydı.

Bütün bu sayılanlar düşünüldüğünde askerler için Terken Hatun ve Sultan Mahmud'un başta olması onların menfaatleri açısından da iyi bir seçenek oluşturmaktaydı. Bu minvalde ona biat etmeyi kabul etmişler ve birlikte İsfahan'a avdet etmişlerdir.

Bu gelişmeden haberdar olan Nizâmülmülk'ün adamları ve Hemedan bölgesinde bulunan askerler, Terken Hatun ve askerlerine karşılık, Melikşah'ın büyük oğlu Berkyaruk ile birlikte Rey bölgesine gitmişlerdir. Burada ordu oluşturmak üzere asker toplamışlardır. Bu

arada Terken Hatun, oğlu Mahmud ve beraberindekiler İsfahan'a ulaşmışlardır. Şehre ayak basmalarıyla da iki taraf arasında muharabe vuku bulmuştur. Muharabe yaşandığı esnada Abbasî Halifesi el-Muktedi Biemrillah 15 Muharrem 487/4 Şubat 1094 cumartesi günü birden vefat etmiştir. Vefatının hemen ardından da el-Müstahzir Billah halife ilan edilmiştir. Yeni halifeden Selçuklu Sultanlığının yeni hükümdarının Berkyaruk olması cihetinde ferman alınmıştır. Bu fermanın verdiği güvenceyi de yanına alarak Berkyaruk İsfahan 'a girmiş ve burayı muhasara ederek siyasî ve askerî üstünlüğünü göstermiştir. 487/1094 senesi nihayete ermeden Şehzade Mahmud ve annesi Terken Hatun vefat etmiştir. Onların vefatından sonra ise devlet işleri insicam almaya başlamış ve belli bir müddet karışıklıklar son bulmuştur.¹³⁸

2.4. Nizâmülmülk'ün Oğulları'nın Vezaret Makamına Çıkışı

Melikşah'ın ölümünden sonra devlete yeni sultan olarak şehzade Berkyaruk öne çıkarılmıştır. Bu zaman zarfında Melikşah'ın hanımı Terken Hatun da küçük yaşta olan oğlu Mahmud'u sultan yapabilmek için Berkyaruk ile mücadele ve taht kavgasına girişmiştir. Selçuklu Devleti'nde zuhûr eden bu taht kavgalarının ilk başlangıcında Abbasî Halifesi Muktedi Biemrillah henüz vefat etmemişti. Sultanın kim olacağı ve kimin adına hutbe okunacağı ile ilgili de başvuru makamı ve muhatabı oydu. Bu taht kavgası Tutuş (Melikşah'ın kardeşi), Berkyaruk ve Terken Hatun'un arasında cereyan etmiş ve Berkyaruk bu mücadelenin kazananı olmuştur.¹³⁹

Sultan Berkyaruk, Büyük Selçuklu Devleti'ne sultanlık yaptığı 487-498/1094-1104 yılları arasında kendisine beş kişi vezirlik yapmıştır. Bunlardan ilk üçü Nizâmülmülk'ün oğullarıdır. Vezirler sırasıyla; Vezir İzzülmülk el-Hüseyin b. Nizâmülmülk, Vezir Müeyyidülmülk b. Ebu Bekr b. Nizâmülmülk, Vezir Fahrülmülk b. Nizâmülmülk, Vezir Ebu Celil ed-Dihistani, Vezir Mecdülmülk Ebü'l-Fazl el-Kummî'dir. Buradan da anlaşılacağı üzere Büyük Selçuklu Devletinin bilge veziri Nizâmülmülk'ten sonra bu devlete oğulları da vezirlik statüsünde hizmet etmeye devam etmişlerdir.

Selçuklu vezirleri devlette büyük bir etki ve yetkiye sahip bulunmaktaydılar. Hükümdarlar üzerinde de büyük nüfuz sahiptiler. Nizâmülmülk ailesi de yalnızca bir vüzera ailesi değil aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti'nin dini ve kültürel politikasının kıvam almasında önemli paylar üstlenmiş bir ailedir. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde vezirlik ve hükümdarlık arasındaki politika dengeli ve uyumlu yürütüldüyse de

¹³⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 52.

¹³⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hamidiyye, 1323), 23/40.

sonraki dönemlerde vezirlerin bu kadar söz söyleme haklarının olması devlet içinde olumsuzluklara, istikrarsızlıklara ve zayıflamalara sebebiyet vermiştir.

2.5. Vezir İzzülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti

2.5.1. Doğumu

İzzülmülk Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Nizâmülmülk, Nizâmülmülk'ün 12 oğlundan Selçuklu Devleti'ne vezirlik yapan ilk oğlu olarak bilinmektedir.¹⁴⁰ Doğum tarihi konusunda kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmayan İzzülmülk; Harezm bölgesinde ikamet etmekte olup bu bölgenin ve bu bölgeye bağlı bulunan bütün beldelerin hakimiyeti kendisinde bulunmaktaydı. Buradaki idarî ve siyasî yönetime dair faaliyetler ondan sorulmaktaydı.

2.5.2. Büyük Selçuklu Veziri Oluşu ve Hizmetleri

İzzülmülk, babası Nizâmülmülk öldürülmeden evvel hizmet ve yardım amacıyla onun yanına İsfahan'a gitmiştir. O İsfahan'da iken babası 485/1092 yılında öldürülmüş, Sultan Melikşah da vefat etmiştir (485/1092). İzzülmülk 486/1093 tarihine kadar ise bu şehirde ikamet etmiştir.

Bu sene aynı zamanda Melikşah'ın oğlu Berkyaruk, ekseriyeti Nizâmülmülk'e bağlı olan Memlükler'den oluşan ordularla İsfahan'ı muhasara altına almıştır. Bu kuşatma sebebiyle İzzülmülk kardeşleriyle beraber İsfahan'dan ayrılmışlardır. İzzülmülk, muhasara tamamlandıktan ve Berkyaruk da şehri zaptettikten sonra rücu ederek Berkyaruk'un yanına İsfahan'a gelmiştir. Bu gelişle de Berkyaruk'a destek ve biatını sunmuştur. Nizâmülmülk'ün ailesi ve adamlarının yardımıyla Büyük Selçuklu Devleti'nin yeni Sultanı olan Berkyaruk, huzuruna gelen İzzülmülk'e ikram ve ihtiramalarda bulunmuş ve devlet işlerini tam yetki ile ona havale ederek kendisini Büyük Selçuklu Devleti Vezirliği'ne tayin etmiştir.¹⁴¹

Bu gelişmeler Nizâmülmülk ailesi için yalnızca bir itibar kazanımı olmamış bunun da yanında devlet içindeki nüfuzlarının daha genişlemesinde ve saygınlıklarının daha da yüksek derecelere çıkmasında etkili olmuştur. Nitekim bunu; Sultan Berkyaruk'un, 15 Muharrem 487/4 Şubat 1094'te vefat eden Abbasî Halifesi Kaim Biemrillah'ın veliahtı yeni Halife el-Müstazhir Billah'ın biat merasimine Vezir İzzülmülk ve Dîvân-ı Tuğra Reisi olan kardeşi Ebü'l Feth Bahaülmülk eşliğinde gitmesi de aşikâr bir biçimde kanıtlamaktadır.¹⁴² Bu

¹⁴⁰ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 107.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/487; Şebankarâyî, *Mecmeu'l-Ensâb*, 2/107.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/494; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 105.

vakıa hem Selçuklu Sultanlığı ile Nizâmülmülk'ten itibaren devletin vezirliğini üstlenen ailenin bağlarının iyi ve kopmamış olduğunu göstermiş, hem de Nizâmülmülk Ailesi'ni Abbasî Halifeliği nezdinde saygın bir konuma getirmiştir.¹⁴³

2.5.3. İzzülmülk'ün Ölümü

Hayatı hakkında kaynaklarda kısıtlı bilgi bulunan Vezir İzzülmülk, Sultan Berkyaruk ile beraber Musûl taraflarına doğru bir sefere çıktıkları esnada takriben 488/1095 tarihinde vefat etmiştir. Vefatının ardından cenazesi Bağdat'a gönderilmiş ve burada bulunan Nizâmiye Medresesi'nde defin işlemi gerçekleştirilmiştir. İzzülmülk güzel yüz ve üstün ahlaka sahip bir şahsiyet, itibarlı ve saygın bir devlet adamı olarak tarih arşivlerindeki yerini almıştır.¹⁴⁴

2.5.4. İzzülmülk'ün Şahsiyeti

İzzülmülk'ten sitayişle ve müspet olarak bahseden tarihçilerin olmasının yanında ondan olumsuz ve menfi yönde bahseden tarihçiler de olmuştur. Ancak bu bilgilerin doğruluğunun teyide ihtiyaç olan türde bilgiler olduğu da dikkate alınmalıdır. Handmir kaleme almış olduğu tarih kitabında İzzülmülk'ü; Sultan Berkyaruk'un sultanlığının başlarında az bir müddet vezirlik yapan, zamanının ekserisini şarap içmekle ve gençlerle eğlenceyle geçiren birisi olarak bahsetmiştir.¹⁴⁵

Başka bir kaynakta da fasık, ayyaş, haz düşkünü bir zât olarak tanımlanmıştır. Bu sayılan vasıflar sebebiyle de atandığı makamın hakkını verememekte ve vazifesini tam anlamıyla yerine getirememekteydi.¹⁴⁶ Yine bir kaynakta da müsrif ve cahil karakterli oluşu vurgulanmış, makam ve mevkiye değer vermediği zikredilmiştir.¹⁴⁷ Modern İranlı yazar Aştiyani de İzzülmülk için tarihte en çok meşhur olmuş iki ağabeyi (Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk) kadar dirayetli olmadığını, babasının ölümü esnasında İsfahan'da şarap meclisleri ile iştiğal ettiğini bildirmiştir.¹⁴⁸

Sayılan bu alışkanlıklarından ve olumsuz mânadaki hasletlerinden mütevellit, Sultan Melikşah ve Hâce Nizâmülmülk'ten miras aldığı devleti iyi idare edememiş ve devlet işlerini umulan seviyede tutamamıştır. Devletin karışıklık içinde olduğu, isyanların zuhûr ettiği bu dönemi iyi yönetememiş, son derece yıpratıcı nitelikte olan, Sultan Berkyaruk'un Amcası

¹⁴³ Zeki, "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi", 80.

¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/494; Abbas İkbâl Aştiyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 105.

¹⁴⁵ Hândmir, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 187.

¹⁴⁶ Ukaylî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, 216.

¹⁴⁷ Kûmî, *Târihü'l-Vüzerâ* (Tahran: Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-ı Ferhengi, 1985), 115.

¹⁴⁸ Abbas İkbâl Aştiyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 107.

Tutuş'un çıkartmış olduğu isyanı uzun bir müddet bastıramamıştır. Ölüm de bu isyanla uğraşır vaziyetteyken ona isabet etmiştir.¹⁴⁹

İzzülmülk'ün vefatının ardından onun yerine Zilhicce 487/Aralık 1094 tarihinde vezirlik vazifesine kardeşi Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk getirilmiştir.¹⁵⁰ Yine Handmir'e göre ise Sultan Berkyaruk tarafından İzzülmülk'ün yerine kardeşi Müeyyidülmülk'ün vazifelendirilmesi onun vefatı neticesinde değil görevdeki liyâkat eksikliğinden dolayı İzzülmülk'ün azledilmesi neticesinde olmuştur.¹⁵¹

İzzülmülk'ün akabinde makama oturan Müeyyidülmülk'ün hitabetinin ve kitabetinin iyi olması, idarî ve siyasî işlerdeki kabiliyetinin bulunması iki kardeş arasında devlet yönetimi hususundaki yetkinlik farkını daha da anlaşılır kılmıştır. Zira Müeyyidülmülk'le devlet pek çok alanda iyileşme göstermiş, askerî alanda da ciddi mesafe katetmiştir.

2.6. Vezir Müeyyidülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti

2.6.1. Doğumu

Asıl adı Hâce-i Büzürg İmâmüddin Şihâbüddin Zâhirüddeve Nâsirülmille Ebu Bekr Ubeydullah b. Nizâmülmülk el-Hasen b. Ali et-Tusi olan Müeyyidülmülk'ün Nizâmülmülk'ün ikinci oğlu olduğu tahmin edilmektedir.¹⁵² 444/1052 senesi civarında doğmuştur. Çocukluk yılları Belh'te geçmiş ve buradayken babası ile beraber Belh Emiri Yahur'un hakimiyeti altında vazife yürütmüşlerdir.¹⁵³ Daha sonra ağabeyi Fahrülmülk ve babası ile birlikte Çağrı Bey'in bulunduğu Merv şehrine gitmişlerdir. Muizzî Dîvânı'ndaki bilgilerden anlaşıldığına göre bu zaman zarfında ağabeyi Fahrülmülk ile beraber dîvânda muhtelif vazifeler yürütmüş tuğra ve name yazımıyla iştiğal etmiştir.¹⁵⁴ Müeyyidülmülk böylelikle 466/1073 yılına kadar babası Nizâmülmülk'ün yanında devlet ve resmi işlerde deneyim elde etmiş ve maharet sahibi bir şahsiyet haline gelmiştir. Bu olgunlaşma ve kazanımdan sonra, Melikşah'ın da sultanlık tahtına oturmasıyla 466/1073-1074'te devlet kademelerinde vazifelendirilmeye başlanmıştır.¹⁵⁵ Bu vazifelendirmeler farklı şehir ve bölgelere de yapılmaktaydı. Bunlardan birisi de Sultan Melikşah ve babası Nizâmülmülk tarafından idarî bir görev için Bağdat'a olmuştur.

¹⁴⁹ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 107.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/494; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 105.

¹⁵¹ Hândmir, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 187.

¹⁵² Abdülkerim Özeydin, "Müeyyidülmülk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2020, 31/488-489.

¹⁵³ Abdülkerim Özeydin, "Müeyyidülmülk", 2020, 31/488-489.

¹⁵⁴ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 202-204.

¹⁵⁵ Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rızâ, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî* (Kahire, 1999).

2.6.2. Müeyyidülmülk'ün Bağdat'a Gidişi

Müeyyidülmülk Bağdat'a gittiğinde şehri su basmış halde bulmuştu. Bu sel felaketi şehri büyük oranda harap etmişti. Halife'nin sarayı dışındaki yerler büyük tahribata maruz kalmıştı. Dicle Nehri suları hâlâ yükselmeye devam etmekte ve taşkınlara yol açmaktaydı. Bunun neticesinde de yollar kapanmakta ulaşım sekteye uğramaktaydı. Tabii olarak bu afet sebebiyle Müeyyidülmülk şehre girerken karşılanamamış,¹⁵⁶ kendisi için bir tören tertip edilememişti. Kendisi bir kayık aracılığıyla Meratib Kapısına kadar yaklaşmış ve tac hizasına ulaşmıştır. Şehirde meydana gelen doğal afetten dolayı halife Müeyyidülmülk'ü karşılamaya gitmemiştir. Müeyyidülmülk de halifenin kendisini karşılamayı arzulamadığını bu nedenle de kimseyi bunun için vazifelendirmediğini düşünmüş olacak ki kendisiyle görüşmek isteyen kâdılkudat ve iki nâibi makamına buyur etmemiştir. Hatta “tahkir edildim aleyhime ittifak ettiniz” sözleriyle duygularını da açıkça dile getirmiştir. Bu tepki ve serzenişten sonra Halife Kaim Biemrillah kuvvetle muhtemeldir ki babası Nizâmülmülk'ten çekinmesinin de verdiği bir kararla bir taraftan sel gibi büyük bir afetle mücadeleye devam etmiş diğer taraftan da bir görevliyle Müeyyidülmülk'e hil'atler göndererek ondan özür dilemiştir. Onun bazı talepleri hususunda da imtiyazlı davranmış ve dileklerini yerine getirmiştir.¹⁵⁷ Bağdat'a iştirakinden sonra zaman zaman el-Cezire'de bulunan ve burada da konaklayan Müeyyidülmülk daha çok Bağdat'ta ikamet etmiş ve bunun da etkisiyle zaman içerisinde halifeyle iyi ilişkiler kurarak onun baş yardımcısı mertebesine ulaşmıştır.¹⁵⁸

Müeyyidülmülk Bağdat'a gitmeden evvel dönemin valilerinden Ebü'l-Kasım b. Rıdvan'ın kerimesi ile izdivaç gerçekleştirmiştir.¹⁵⁹ Bağdat'ta bulunduğu zaman zarfında oradaki idareciliği ile yönetim konusunda mahir olduğunu ispat etmiş ve böylece idare ettiği bölge genişleyerek Irak ve el-Cezire'yi de içine almıştır.¹⁶⁰ Buradaki yöneticiliği devam ederken halife değişikliği meydana gelmiş ve 467/1075'te Muktedi Biemrillah hilâfet makamının yeni sahibi olmuştur. Müeyyidülmülk, halife tarafından tertip edilen hilâfet

¹⁵⁶ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 125.

¹⁵⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-Enbâ' fi Târîhi'l-Hulefâ* (Kahire: Mektebetü's-Sehvânî, 2001), 313; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/223; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 50-51; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 23/247; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/15.

¹⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/165; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 125; Abdülkerim Özaydın, “Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri”, 28.

¹⁵⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/157; Nahcivânî, *Tecâribü's-Selef: der Tevârih-i Hulefâ ve Vüzerâ-yı İşân*, ed. Abbas İkbâl (Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 1934), 268.

¹⁶⁰ Abdülkerim Özaydın, “Müeyyidülmülk”, 2020, 31/188-189.

merasiminde önde gelen devlet adamlarıyla beraber Muktedi Biemrillah'a biatlarını bildiren ilk kişiler arasında yerini almıştır.¹⁶¹

Merasimin ardından halife Muktedi Biemrillah tarafından Müeyyidülmülk'e verilen ilk vazife, Kadı Ebû Abdullah eşliğinde evvela babası Nizâmülmülk'e ardından da Gazne'ye gidip Sultan İbrahim b. Mesud'un huzuruna çıkarak Halife Kâim Biemrillah'ın ölümünü bildirmek ve yeni halifeye biat etmelerini istemek olmuştur.¹⁶²

Halifeyle arasını iyi tutmaya çalışan ve ona yakınlaşmaya başlayan Müeyyidülmülk, halifenin vezirinin vefat etmesi üzerine onun yerine kendisinin getirilmesi hususunda bazı girişimlerde bulunmuştur. Bu vazife için Dîvân'a belli miktâr para göndermeye teşebbüs ettiyse de bu tutumu halife nezdinde hoş karşılanmamış ve babasına bu yaptığı bildirilmiştir. Oğlunun bu girişimini öğrenen Nizâmülmülk büyük bir tepki vermemiştir zira kendisi de esasen oğlunun, halifenin veziri olmasını arzulamaktaydı. Bunun için halifeye bir mektup yazmış vekâleten vezâret makamına bakan Ruzraveri'nin Bağdat'tan uzaklaştırılarak ilişığının kesilmesini talep etmiştir. Lakin o da bu talebine de müspet bir yanıt alamamıştır.¹⁶³

Dönemin kaynakları incelendiğinde bu vakialardan sonra müellifler eserlerinde Müeyyidülmülk'ten belli bir zaman bahsetmemişlerdir. Tarihler 470/1077-1078'i gösterdiğinde Nizâmülmülk'ün, oğlunu Abbasî halifesinin veziri yapmak amacıyla yeniden uğraşlar vermeye başladığı görülmektedir. Babasının bu uğraşlarıyla beraber kendisi kaynaklarda yeniden yer almaya başlamıştır.¹⁶⁴

Müeyyidülmülk yönetim yerinin genişlemesinden yaklaşık 4 sene sonra 470/1077-1078'de emrine verilen askerî kuvvetler ile beraber yeniden Bağdat'a gitmiş ve orayı, Sûku'l-Medrese (Medrese Çarşısında) ve Sûku's-Sülasâ'da (Salı Pazarında) ikamet eden ahalinin aralarında vukuatlar yaşanırken bulmuştur. Oluşan bu vukuatların ana sebebi genellikle itikadi bazı hususlarda anlaşamama ve görüşlerarası çatışmadır. Bu iki mahalle sakinleri birbirlerinin mallarını yağmalamaya dahi kalkışınca olaylar ciddi bir hale bürünmüştür. Hal böyle hoşnutsuz bir boyut kazanınca, Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne yakın bir güzergahta ikamet eden Müeyyidülmülk rahatsızlık duymuş ve Bağdat amidi ve şahnesine haber salarak

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, 8/490.

¹⁶² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/163; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 52; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyan*, 19/210.

¹⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyan*, 19/211; Halil İbrahim Hançabay, *Abbâsiler Döneminde Vezirlik* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 307-308.

¹⁶⁴ Efe Yeşildurak, "V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri", 407-441.

olayların nihayete erdirilmesi hususundaki isteğini iletmiştir. Ancak bu iki yetkilinin müdahalesine, olaylardan sorumlu kişileri darp ettirmesine rağmen karışıklıklar durdurulamamış insanlar teskin edilememiştir.¹⁶⁵

Müeyyidülmülk oluşan bu karışıklıkların bir an evvel sonlandırılması için derhal amid ve şahneye haber gönderdiyse de olaylara mani olunamamıştır. Bu girişimleri başarısız olunca babasından yardım talep etmek mecburiyetinde kalmıştır. Nizâmülmülk hem oğlunun bölgede bulunması hem Nizâmiye Medresesi'ne saldırılması hem de medrese mahallesinde bu denli ölüm ve öldürmelerin meydana gelmesinden ötürü çok hiddetlenmiştir. Bölgeye derhal müdahale etmiş ve bu isyancılar iki taraftan da çok sayıda insan katledildikten sonra ancak zapt edilebilmiştir.

Nizâmülmülk, bu yaşananları da sebep göstererek bölgeye yeniden elçi göndermiş, makamda mevcut bulunan vezirin azledilip yerine oğlunu vezâret makamına oturtulmasını istemiştir. Lakin bu talebi tekrar reddedilmiştir. Emeline yine muvaffak olamamıştır.

Bu hadiselerden üç yıl sonra Müeyyidülmülk Nizâmülmülk'ten gelen yardımla da beraber 473/1080-1081'de Bağdat'a 140 km mesafede bulunan Tikrit Kalesi'ni fethetmek hedefiyle sefere çıkmıştır. Kale hâkimi Mihrabat'a karşı hücum ederek hedefinde muvaffak olmuştur.¹⁶⁶

Müeyyidülmülk bu başarısından sonra Tikrit'ten, evvela İsfahan'a, oradan da Bağdat'a geçmiştir (Cemaziyelevvel 475/ Ekim 1082). Bağdat'a girişinde kendisi ve beraberindekileri halifenin veziri, aynı zamanda da kız kardeşinin zevcesi olan Amidüddeve b. Cehir merasimle karşılamıştır.¹⁶⁷

Bu karşılamamanın ardından Bağdat'ta bulunduğu müddetçe konaklayacağı yer olan Nizâmiye Medresesi'ne geçmiştir. Burada konakladığı zaman boyunca bazı uygulamalar icra ettirmiştir. Bu uygulamalardan birisi; her namaz vaktinde kapısı önünde nevbet çaldırmasıydı. Ancak, sultan harici bir kimse için nevbet çaldırılması hoş görülmediği, bid'at ve münker sayıldığı için bu icraattan vazgeçmesi için kendisine bol ihsanlarda bulunulmuş, atiyeler verilmiş ve nihayetinde nevbet çaldırmaması hususunda kendisiyle mutabakat sağlanmıştır.

¹⁶⁵ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 53.

¹⁶⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c. 8/494; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra- Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 72; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyan*, 19/405; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n- Nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995), 12/248; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, ed. Erdoğan Merçil (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 148.

¹⁶⁷ Abdülkerim Özaydın, "Müeyyidülmülk", 2020, 31/188-189.

Bunun üzerine Müeyyidülmülk, neveti fetihle sahip olduğu Tikrit'e geri göndermiştir. Bu gelişmelerden sonra hem halife hem de Müeyyidülmülk arasındaki buzlar erimeye başlamış ve münasebetler yeniden iyileşme göstermiştir.

2.6.3. Kardeş Cemâlülmülk Mansur b. Nizâmülmülk'ün Ölümü

İşlerin ve ilişkilerin yoluna girdiği bu senede Nizâmülmülk ailesi için üzücü bir hadise vuku bulmuş, aileleri acı bir kayıp yaşamıştır. Nizâmülmülk'ün oğullarından Cemâlülmülk öldürülmüştür. Kardeşinin bu ölüm haberini alan Müeyyidülmülk derin bir hüznün yaşamış ve kendisine taziye ziyaretinde bulunmak isteyenleri kabul etmiştir. Bu ölüm kendisini ciddi mânada sarsmış olacak ki yası çok uzun sürmüş ve kardeşleri yanına gelerek onu teskin ve teselli etmiş, yastan kurtulmasına da yardımcı olmuşlardır.¹⁶⁸ Kardeşlerinin bu destek ve omuz vermelerinden sonra zor da olsa kendine gelmiş vazifesine kaldığı yerden devam etme kuvvetine nail olabilmıştır.

Cemâlülmülk Mansur b. Nizâmülmülk 475/1082-1083, Recep (Kasım-Aralık) ayında vefat etmiştir. Ölüm haberi Bağdat'a Şaban (Aralık1082/ Ocak1083) ayında ulaşmış ve haberi alan kardeşi Müeyyidülmülk taziye kabul etmiştir. Cemâlülmülk'ün vefat ettiği vakit sultanlık makamında Melikşah bulunmaktaydı. Sultan, Nizâmülmülk ailesine taziyelerini, üçüncü gün elçi göndermek suretiyle iletmiştir. Fahrüddeve b. Cüheyr ile oğlu Amidülmülk de taziyelerini iletme üzere Bağdat'a gelen isimler arasında zikredilmiştir.¹⁶⁹

2.6.4. Cemâlülmülk'ün Ölüm Sebebi

Sultan Melikşah'ın Ca'ferek adıyla bilinen bir maskarası bulunmaktaydı. Bu kişi Sultanın boş zamanlarında ona taklitler yapan, onunla konuşan bir şahıstı. Bazı günler sultanla baş başa kalınca Nizâmülmülk'ün de taklidini yaptığı ve onun hakkında konuştuğu Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'ün kulağına gitmişti. O sırada Belh ve civarının valiliğini yürütmekte olan Cemâlülmülk bu malumatları işitince hışımına İsfahan'a doğru yola çıkmıştır. Zira bir maskaranın babası hakkında bu şekilde davranması çok zoruna gitmiş ve bu yapılan saygısızlığın hesabının sorulmasını istemiştir. Hızlı bir yolculuk gerçekleştiren Cemâlülmülk Sultan Melikşah ve babası Nizâmülmülk'ün bulunduğu şehir olan İsfahan'a ulaşmıştır. Burada kendisini kardeşleri Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk karşılamışlardır.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 73; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*, 19/368; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûkî*, 126.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/281.

¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/257.

Kardeşlerine sitemkar bir şekilde yaklaşan Cemâlülmülk, babalarının bir maskara tarafından alaya alınmasına göz yummalarından ve ona haddini bildirmemelerinden ötürü onları sert bir biçimde azarlamıştır. Sonrasında Sultan'ın huzuruna çıkmayı talep etmiş ve huzura kabul alınca Ca'ferek'i azarlamaya başlamıştır. Ona hitaben şu sözleri söylemiştir: “Senin gibiler nasıl olur da burada bulunur ve böyle bir toplulukta Sultan'ın huzurunda konuşabilir?” demiştir. Huzurdan ayrılınca ise Ca'ferek'in tevfkif edilmesini ve dilinin ensesinden çıkarılarak kesilmesini talep etmiştir. Talebi de yerine getirilmiş ve Ca'ferek tarif edilen şekilde öldürülmüştür.¹⁷¹

Sonraki zaman diliminde Sultan Melikşah, Nizâmülmülk ve Cemâlülmülk Horasan'a bir seyahatte bulunmuşlar, oranın akabinde Nişabur'da bir müddet konaklamışlar ve bunun da akabinde geri İsfahan'a dönmüşlerdir. Nizâmülmülk, İsfahan'a onlardan daha önde gitmişti. Nizâmülmülk onlardan ayrılınca Sultan Melikşah Horasan Amidi'ni çağırarak ona: “Senin için hangisi daha sevimlidir; kendi başın mı yoksa Cemâlülmülk'ün başı mı?” diye bir soru yönelmiştir. Amid de: “Elbette kendi başım” diyerek suale yanıt vermiştir. Yanıttan sonra Sultan tekrardan: “Eğer onu öldürmeye çalışmazsan and olsun ki ben seni öldürürüm” demiştir.¹⁷²

Bu tehdidin ardından Amid derhal, Cemâlülmülk'ün hususi hizmetlilerinden biriyle irtibata geçmiş ve ona: “Hizmetinizi ve mevkiinizi muhafaza edip Cemâlülmülk'ü öldürmek için bir plan düşünmeniz çok iyi olur; çünkü Sultan onu yakalayıp öldürmek istiyor, sizin onu gizlice öldürmeniz Sultan'ın sizi açıkça öldürmesinden sizin için daha uygundur.” demiştir. Hizmetli bu kelimeleri işitince korkmuş ve sultanın kendisini öldüreceğini zannederek; Cemâlülmülk, kendisinden şerbet talep ettiği bir esnada şerbetine zehir katıp öyle takdim etmiştir. Cemâlülmülk şerbeti içer içmez vefat etmiştir.¹⁷³

Sultan ölüm haberini ve hedefine ulaştığını duyunca gidişine sürat katmış ve Nizâmülmülk'e yetişmiştir. Yetişir yetişmez de ona oğlunun ölüm haberini vererek baş sağlığında bulunmuştur. Sultan: “Sen sabredip Allah'tan sevap bekleyenlerin en hayırlısısın.” diye de eklemiştir.¹⁷⁴

2.6.5. Müeyyidülmülk'ün Yeni Görevi

Müeyyidülmülk'e 476/1084 senesinde yeni bir vazife tevdi edilmiş ve mertebesi yükseltilmiştir. Getirildiği makamlar bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda görülmektedir ki onun mertebesi daima yükselmiştir. Siyasî şahsiyeti hep ivme kazanmıştır lakin bu

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/257.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/258.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/280-281.

¹⁷⁴ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 74-75.

mertebelerdeki görev süresi hep kısa süreli olmuştur.¹⁷⁵ Getirildiği mevkilerden azledilmesi ise kahir ekseriyetle, babasının Büyük Selçuklu Devleti'ndeki yeri ve önemine güvenerek kibir ve gurura kapılması olarak düşünülebilir. Oğulların bu tutumlarının devlette zararlara ve sorunlara sebebiyet teşkil ettiğini söyleyen ve durumdan rahatsızlık duyan devlet kademelerindeki düşmanları halifeye bu konuda korku aşılamışlar ve halifeden Nizâmülmülk'ün oğullarını devlet işlerinden uzaklaştırmasını istemişlerdir.

Bu isteklerinin oluşmasına bir misal vermek gerekirse; Müeyyidülmülk müstevfilik makamına getirilince Edip Ebü'l Muhtar ez-Zevzenî'yi vazifesinden azledip yerine İsmail el-Esbahani'yi atamıştır. Bu eylemden mağdur olan ez-Zevzenî olanları sultanın huzuruna giderek bildirmiştir. Sultan olan biteni öğrenince ez-Zevzenî'nin göreve iadesini emretmiş bunun için Kadı Muzaffer'i Müeyyidülmülk'e göndermiştir. Müeyyidülmülk ise sultanın bu emrini hiçe sayarak kendi kararını uygulamaya devam etmiştir. Bu kararının yanlış olduğu hususunda, sultanla arasının bozulabileceği noktasında uyarıldıysa da bu uyarıların Müeyyidülmülk tarafında bir tesiri olmamıştır. Emrine itaat edilmediğini, otoritesinin yok sayıldığını öğrenen sultan hiddetlenmiş ve yeni emrini daha da çetin bir biçimde duyurmuştur. Yeni emir ise Müeyyidülmülk'ün müstevfilikten azli, onun yerine ise Kemalülmülk lakabını tahsis ettiği ez-Zevzenî'nin ataması yönünde olmuştur. Bu vakıa Büyük Selçuklu ve Abbasî Devleti ilişkileri için de gerginlik oluşturmuştur. Sultan bu yaşanan hadiseyle ilk kez Nizâmülmülk'ün işlerine müdahale etmiş ve ondan habersiz onun yetki verdiği kişinin elinden yetkisini almıştır.¹⁷⁶

Müeyyidülmülk'ün görevlerde kalma süresinin pek uzun vadeli olduğu söylenemez. Azledildikten sonra kendisine tevdi edilen yeni vazifesi; Tuğra ve İnşa Dîvânı Reisliği olmuştur.¹⁷⁷ Müeyyidülmülk'ün bu makama getirilişi ise bazı gelişmelerden sonra olmuştur. Bu gelişme, Müeyyidülmülk'ten önce Tuğracılık yapan Kemalülmülk'ün oğlu Ebü'l-Mehasin b. Kemâlülmülk Ebü'r-Rıza'nın Nizâmülmülk aleyhindeki bazı suçlamalarda bulunması

¹⁷⁵ Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî İbnü'l-Fuvatî, *Mecmâ'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, ed. Muhammed el-Kâzım (İran: Vizaret-i Ferhengi İrşâd-ı İslami, 1995), 4/222; Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rıza, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî*, 559.

¹⁷⁶ Kemâlüddîn Abdürrezzâk b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Bağdâdî İbnü'l-Fuvatî, *Mecmâ'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, 4/222; Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rıza, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî*, 559.

¹⁷⁷ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 61; İbnü'l-Fuvatî, *Mecmâ'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, 4/215; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 23/324; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/18; Sübkî, *Tabakâtü'sh-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, ed. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv (Kahire: Dârü'l-Hicr, 1413), 142; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/255; Muharrem Kesik, "Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-mülk (1018- 1092)", 67.

sonucunda 476/1084 senesinde ölüm fermanının imzalanması ve gözlerine mil çekilerek öldürülmesidir. Kemalülmülk ise kendi canını, bir rivayete göre iki yüz bin dinar diğer bir rivayete göre de üç yüz bin dinar¹⁷⁸ karşılığında kurtarmıştır. Böylelikle Tuğracılık makamının yeni sahibi Müeyyidülmülk olmuştur.

Bu zaman zarfında siyasî ve idarî değişimlerin yanı sıra eğitim ve öğretim tarafında da bazı üzücü hadiseler baş göstermiştir. Dönemin meşhur âlimi, Bağdat Nizâmiye Medresesi müderrisi Ebû İshak Şirazî vefat etmiş ve medresede oluşan boşluğu kapatmak üzere Müeyyidülmülk, Şirazi'nin yerine müteveli Ebû Sa'd Abdurrahman b. el-Me'mun'u müderris olarak atamıştır. Lakin o, bu kararını alırken istişare etmemiş ve babasının da onayını almamıştı. Babası da bu tayine itiraz etmiş ve müderrisliğe eş-Şamil müellifi vasfı da olan Ebû Nasr İbnü's-Sabbağ'ı atamıştır. Lakin bu âlim zât müderrisliğe başlamasının üzerinden çok zaman geçmeden kendisine emr-i hak vaki olmuş ve o yıl vefat etmiştir. Bu vefattan sonra Müeyyidülmülk yeniden, bu sefer pek çok rütbe ve “Şerefü'l-Ümme” mahlasını takdim ederek Ebû Sa'd Abdurrahman b. el-Me'mun'u müderrisliğe tekrar tayin etmiştir.¹⁷⁹

Nizâmiye Medresesi'ndeki bu gelişmelerin yaşandığı aynı sene içerisinde Müeyyidülmülk'ün siyasî ve idarî konularında da gelişmeler yaşanmaya devam etmiştir. Zira halifenin veziri olan Amidülmülk vezirlikten azledilmiş ailesi ve yakın çevresi ile beraber Bağdat'ı terketmişlerdir. Bundan mütevellit Müeyyidülmülk bu boşluktan istifade ederek yanına hükmü altındaki emirleri ve arkadaşlarını da almış, Abbasî karargahına doğru hedefini yöneltmiş ve dîvânda ehemmiyet arz eden makam ve mevkiiler elde etmiştir.¹⁸⁰

Müeyyidülmülk'ün bu zaman zarfında yürüttüğü en mühim diplomatik vazifelerden birini, bizzât Sultan Melikşah'ın yetki vermesiyle üstlendiği elçilik vazifesi teşkil etmiştir. İlk elçilik görevi olarak da 477/1084-1085 senesinde, Melikşah'a karşı cephe oluşturan ve Mervânî Emir Mansur'la aralarında ittifak imzalayan Şerefüddeve Müslim'i Melikşah'ın huzuruna çağırarak bir mektubu ulaştırmak üzere yola çıkmıştır. Bu mektup Nizâmülmülk tarafından kaleme alınmıştı ve mektubun muhtevasında; “Sultanın katına gelmesi ve bu

¹⁷⁸ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 61.

¹⁷⁹ Şirazî, *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfi'iyye*, ed. İhsan Abbâs (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1970), 4/12; Semanî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1962), 8/417; İbnü'l-İmrânî, *el-Enbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ*, 203; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/227; Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan* (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1995), 17/189; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Âyan ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân*, ed. İhsan Abbâs (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1900), 1/41.

¹⁸⁰ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 76; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyan*, 19/360; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/163; Yâfî, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân* (Beyrut: Darü'l-Kitabü'l-İlmiyye, 1997), 3/91.

gelişinin kendisi için müspet sonuçlar vereceği” bildirilmişti. Mektubu yerine teslim etmek üzere yola revan olan Müeyyidülmülk, Şerefüddeve’ye yolda tesadüf etmiş ve onu Bezavic’te bulunan Sultan Melikşah’ın karşısına çıkartmıştır. Huzura çıkan Şerefüddeve sultana biat ettirilmiştir. Böylelikle Sultan Alparslan devrinden beri sorun teşkil eden ve tefrikaya sebebiyet veren bir şahsın Müeyyidülmülk vesilesiyle kontrol ve hakimiyet altına alınması sağlanmıştır.¹⁸¹

Sultan Melikşah sultanlığı süresince 479/1087 senesine kadar Bağdat’a gitmemiştir. Bu senenin Zilhicce ayının dördünde veziri Nizâmülmülk ile ilk kez Bağdat’a gitmek üzere yola çıkmıştı. Melikşah şehre girerken halife tarafından karşılanmış ve kendisine armağanlar takdim edilmiştir. Melikşah halife tarafından misafir edilirken Nizâmülmülk o sırada Nizâmiye Medreselerinin en meşhuru olan Bağdat Nizâmiye Medresesi’ne ziyaretlerde bulunmuş, medresenin kütüphanesini incelemiş ve ardından da oğlu Müeyyidülmülk’ün yanına istirahat etmek için geçmiştir. Oğlunun evinde iki gün konaklamış, bu zaman zarfında ona hadis okumuş ve yazdırmıştır. Bağdat’tan ayrılacağı vakit geldiğinde de gitmeden son kez Müeyyidülmülk’e nasihatlerde bulunmuş ve şehirden ayrılmıştır.¹⁸²

Kaynaklarda Müeyyidülmülk ile ilgili bundan sonraki on senelik süreçte pek malumata rastlanmamakla beraber Muizzî Dîvânî’ndaki bazı beyitlerde ona dair küçük bilgi ve ayrıntılara yer verilmiştir. Beyitlerden anlaşıldığına göre Herat ve Sistan dolaylarında askeri alanlarda, ordu ile alâkalı bazı vazifelerde bulunmuştur.¹⁸³ Dönemin âlimlerinden İsfizârî’inin eserindeki malumata göre ise Müeyyidülmülk, 485/1092 senesine, babası vefat edene kadar Herat valiliği yapmıştır.¹⁸⁴

2.6.6. Selçuklu Veziri Oluşu ve Siyasî Faaliyetleri

2.6.6.1. Sultan Berkyaruk Devri Vezirliği (487/1094-488/1095)

Sultan Melikşah’ın vefatından sonra Terken Hatun’un oğlu Mahmud ve Berkyaruk arasında taht mücadelesi vuku bulmuştur. Terken Hatun, oğlu Mahmud’un yaşının çok küçük olmasına rağmen tahta oğlunu oturtmak için büyük çaba sarfetmiştir. Lakin 29 Şevval 487/11

¹⁸¹ İbn Vâsıl, *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb* (Kahire: Dârü’l-Kütüb’il-Mısriyye, 1957), 1/13; Ebü’l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer; Târîhu Ebi’l-Fidâ* (Kahire: Matbâatü’l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1907), 2/195.

¹⁸² İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi’l-Mülûk ve’l-Ümem*, 17/268; Bündârî, *Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 82; Ali Saferi Akkala, “Selçuklu Vezîri Nizâmü’l-Mülk’ün Vasiyetnâmesi”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (2014), 207.

¹⁸³ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der’Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûkî*, 127.

¹⁸⁴ İsfizârî, *Ravzâtü’l-Cennât fî Evsâfi Medîneti-Herât*, ed. Seyyid Muhammed Kazım İmam (Tahran: İntişârât-ı Daneşgâh-ı Tahran, 1338), 1/389.

Kasım 1094'te Mahmud çiçek hastalığına yakalanarak vefat etmiştir. Böylelikle Büyük Selçuklu Devleti'nin yeni sultanı diğer devlet adamlarının da onayı ve desteğiyle Berkyaruk olmuştur.

Berkyaruk'un ilk veziri ise Müeyyidülmülk'ün kardeşi İzzülmülk olmuştur. Takriben 488/1095 senesinde İzzülmülk'ün vefat etmesiyle ise vazifesi, kardeşi Müeyyidülmülk'e intikal etmiş ve vezâret makamının yeni sahibi bu sefer Müeyyidülmülk olmuştur. Şimdiye kadar devletin pek çok idarî ve siyasî kademesinde vazife yürüterek deneyim kazanmış olan Müeyyidülmülk'ü tarih sayfaları bu sefer vezir olarak yazmaya başlayacaktır.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Melikşah'ın vefatının ardından oğullar arasında yaşanan çatışma ve anlaşmazlık durulmuş olsa da bu sefer Melikşah'ın kardeşleri arasında bir yarış ve anlaşmazlık patlak göstermiştir. Melikşah'ın kardeşleri Arslan Argun ve Börbars Müeyyidülmülk'ün valiliğini yürüttüğü Horasan'da ikamet etmekteydiler. Onların Horasanda bulunmaları şehirde gerginlik meydana getirmişti. Müeyyidülmülk de bu gergin ortamdan beri olmak istemiş ve İsfahan'a Berkyaruk'un yanına gitme kararı almıştır. Berkyaruk, Müeyyidülmülk'ü hoş karşılamış ve anlattıklarını dikkate alarak kendisiyle alâkadar olmuştur. Çok geçmeden de Müeyyidülmülk'ü, vefat eden kardeşi İzzülmülk'ün yürüttüğü vezirlik vazifesine tayin etmiştir.¹⁸⁵ Bazı kaynaklarda İzzülmülk'ün vefat etmeden evvel vazifedeki yetersizliğinden dolayı Berkyaruk tarafından azledildiği ve yerine Müeyyidülmülk'ün atandığı da rivayet edilmektedir.¹⁸⁶ Müeyyidülmülk vezir olduktan sonra kendi taraflarını kuvvetlendirmek ve arkalarını sağlama almak adına Iraklı ve Horasanlı devlet erkanına elçilerle mektuplar göndermiş ve desteklerini bir bir almaya başlamıştır. Zira saltanat Berkyaruk'ta olsa da tahtı arzulayan amcaları tarafından otoritesi hala tehlikedeydi. Bu gönderilen mektupların neticesi müspet olmuş ve böylelikle, Horasan yöresinde amcaları arasında devam etmekte olan kargaşada Berkyaruk'un safları daha da güçlü hale gelmiştir. Yine de Arslan Argun, Berkyaruk'un otoritesi için tehlike ve tehdit teşkil etmekteydi. Bunun önüne geçebilmek ve herhangi bir tehlikeye karşı tedbir almak adına da Müeyyidülmülk devamlı Arslan Argun ile mektuplaşıyor kontrolü elinden bırakmamaya gayret ediyordu.¹⁸⁷

¹⁸⁵ Ravendî, *Rahatü's Südur ve Ayetü's Sürur*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 2/139; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/499.

¹⁸⁶ Abdürredî Hakikat, *Vezirân-ı İrânî* (Tahran: İntişârât-ı Kumeş, 1374), 172.

¹⁸⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-Enbâ fi Târihi'l-Hulefâ*, 313; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 16/223; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 23/247; Zehebî, *Târihü'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 32/15.

Berkyaruk'un bir diğ er siyasî muhalifi ve hatta en büyük tehdidi ise amcası Tacüddeve Tutuş idi. Tutuş, zamanında kardeşi Melikşah tarafından Dımaşk emirliği ile vazifelendirilmiş ve bu idarî vazifesini layıkıyla yerine getirmişti. Kardeşi vefat ettikten sonra ise yeğenleri Mahmud ve Berkyaruk'un arasındaki mücadeleyi fırsat bilip, yaşlarının küçük olmasını da sebep göstererek kendisi sultanlığa talepkâr olmuştur. Bu hedefi için çalışmalarına başlayan Tutuş, Dımaşk'ın çevre şehirlerinden destek toplamaya başlamış, Türkmen yöresinden askerler bulmuştur.¹⁸⁸

Başlangıçta Berkyaruk'un Tutuş'a oranla ordusunun sayısı az olsa da sonraki süreçte birlikler Berkyaruk saflarında yer almayı seçmişlerdir. Savaşın seyri Berkyaruk'un lehine dönmüş ve Müeyyidülmülk, babasının kendisine bahşetmiş olduğu nam ile diğ er devlet erkanından Berkyaruk için ordu talep etmek üzere mektuplar hazırlatmıştır. Nizâmülmülk'e gösterilen ihtiram ve ona duyulan güven meyvelerini vermiş ve mektupları okuyan devlet adamları Müeyyidülmülk'ün çağrısına kulak vermişler ve birlikler hazırlatıp Berkyaruk için güçlü bir ordu tertip etmişlerdir. Müeyyidülmülk'ün çabaları neticesinde Berkyaruk'un ordusu yaklaşık 30 000 kişiye ulaşmışken Tutuş'un ordusu ise yaklaşık 15 000 kişide kalmıştır.¹⁸⁹ Ordular, 17 Safer 488/26 Şubat 1095 tarihinde Rey mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdir.¹⁹⁰ Müeyyidülmülk, Berkyaruk için böylesine mücadele etmiş ve savaşta onun yanında yerini almıştır. Savaşa giderken Müeyyidülmülk'ün İsfahan'da bulunan müstevfi Mecdülmülk'e "kalk bana arkadaş ol" dediği, Mecdülmülk'ün ise "Sen ve Rabbin gidin muharebe edin, biz burada oturacağız" diye kaba bir karşılık verdiği rivayet edilmiştir. Mecdülmülk'ün bu tutum ve tavrının zamanında Nizâmülmülk'e olan husumetinden kaynaklandığı ve bunu oğluna da yansıttığı anlaşılmaktadır.¹⁹¹ Yapılan savaş, Berkyaruk'un galibiyeti Tutuş'un ise mağlubiyeti ve öldürülmesiyle neticelenmiştir.¹⁹² Bu galibiyette Müeyyidülmülk'ün mücadelesi yadsınamaz derecede büyüklük arz etmektedir.

Sultan Berkyaruk dağılan devlet hakimiyetini bu yeni mahir veziriyle tekrar toplamaya başlamış ve amcası Tutuş ile mücadelesini Rey yakınlarında bir karşılaşmada muvaffak olarak nihayete erdirebilmiştir.¹⁹³ Tutuş'un bertaraf edilmesinden sonra Berkyaruk'un safları daha da güçlenmiş, Nizâmülmülk Ailesi'nin de devlet nezdindeki değeri

¹⁸⁸ Efe Yeşildurak, "V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri".

¹⁸⁹ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/390.

¹⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 12/146; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi Haleb* (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabi, 1951), 2/74.

¹⁹¹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 221-222.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/400-401; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/143.

¹⁹³ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûkî*, 110.

artmıştır. Müeyyidülmülk, Berkyaruk'a bu anlamda yollar açmayı bilmiş, ordu üzerinde bir otorite oluşturmuştur. Onun iyi ata binmesi, güzel ok atması da askerî tabakada ona saygınlık kazandırmıştır.

Berkyaruk, veziri sayesinde kendisine en büyük siyasî rakip ve düşmanlardan birini bertaraf ederek tahtını sağlama almıştır. Devrin müelliflerinden olan Enuşirvan'ın bu muharebe ile ilgili şunları söylediği kayıtlara geçmiştir: “Bu muharebede Müeyyidülmülk ile beraberdim. Muharebe 17 Safer 488/26 Şubat 1095'te Rey şehrine on iki fersah mesafede gerçekleşti. Muharebe meydanında Müeyyidülmülk Sultan'ın yanına geldi ve tebrik etti. Sultan, Allah'ın ona verdiği nimetlere sevinerek gülümsedi ve vezire: ‘Bunların cümlesi senin bereketin ve uğurun sayesinde’ demiştir.” Onun bu sözleri Sultan'ın veziri hakkında iyi düşüncelere sahip olduğu ve bunu vezirinin yüzüne söylemekten de imtina etmemesi bunu açıkça kanıtlamaktadır. Vaziyet böyle müspet iken iki ay sonra durumlar değişmiş ve Müeyyidülmülk'e karşı Mecdülmülk, sultanın annesi Zübeyde Hatun ve ağabeyi Fahrülmülk muhalif bir cephe oluşturmuş ve bu uğurda faaliyetler yürütmüşlerdir. Bunun sonucunda da Müeyyidülmülk Berkyaruk tarafından vezirlikten azledilmiştir.¹⁹⁴

Savaşın sonra Berkyaruk, İsfahan'da bulunan annesi Zübeyde Hatun'u yanına getirmek istemiştir. Müeyyidülmülk ise Zübeyde Hatun'un gelmesini istememekteydi. Bunun için bir grup emir ile anlaşarak Sultan'a, annesini getirtmemesinin daha münasip olacağını söylemiştir. Ancak Berkyaruk bu düşüncesini reddetmiş ve annesini savunarak: “Ben hükümdarlığı ancak onun için ve o yanımda bulunduğu için istiyorum” demiştir. Zübeyde Hatun'un kendisi hakkındaki bu söylenenler, oğlunun yanına geldikten sonra kulağına gelmiştir. Bu vakıadan sonra da Müeyyidülmülk'e karşı olan tavır ve tutumlarında değişimler olmuş ve ona kin duymaya başlamıştır.

Zübeyde Hatun'un yolculuğu sırasında ona refakat eden Berkyaruk'un müstevfisi, Dîvân-ı İnşa Başkanı Mecdülmülk, bazı menfaatleri için Müeyyidülmülk'ü vezirlik makamından indirmek istemekteydi. Zira o vezirken bir şey yapamayacağı malumdu. Müeyyidülmülk'ün Zübeyde Hatun ile arasının bozulması onun tam da aradığı bir fırsattı. Bunun haricinde, Müeyyidülmülk'ün ağabeyi Fahrülmülk ile babaları Nizâmülmülk'ün miras

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/407; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 86; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 23/339; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire* (Kahire: Dârü'l-Kütüb, 1930), 5/163; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, 186,189.

biraktığı mücevherattan kaynaklı bir anlaşmazlık olduğunu da bilmekteydi. Bu iki durum birleşince Mecdülmülk'ün eli, Müeyyidülmülk'ün azli için ciddi anlamda kuvvetlenmiştir.¹⁹⁵

Mecdülmülk, amacına ulaşmak için girişimlerde bulunmaya başlamış ve Fahrülmülk ile Zübeyde Hatun'u Müeyyidülmülk'e karşı kıskırtmıştır. Onun bu girişimleri yanıt vermiş ve Zübeyde Hatun'un Müeyyidülmülk'e karşı kızgın olduğunu, öğrenen Fahrülmülk, Mecdülmülk'ün de destek ve yardımlarıyla vezâret makamına talip olduğunu kıymetli mallar sarfederek ve yüksek meblağlar harcayarak sultanlık makamına iletmiştir. Bu isteğine de müspet yanıt almış ve İsfahan'a davet edilmiştir.

Horasan'dan İsfahan'a doğru yola çıkarken yanına dergah-ı sultan için birçok alet-i padişahi, seraperde-i cehremi, nevbet-i atlas, güzel silahlar, Arap atları, av kuşları, kıymetli taşlar ile işlemeli koşum takımları, pişkeşler, ziynet eşyaları, pek çok harp malzemesi ve para almıştır.¹⁹⁶

Fahrülmülk'ün tüm bu Müeyyidülmülk'e karşı oluşturduğu olumsuz propaganda ve devlete sunduğu maddi armağanların da etkisiyle Safer 488/Şubat 1095'te Berkıyruk, Müeyyidülmülk'ü azletmiş ve yerine Fahrülmülk'ü vezir tayin etmiştir. Fahrülmülk'ün vezâret makamına tayin edilişi, bu makamın zedelenmesi, değer kaybetmesi ve Mecdülmülk'ün de bu makamda söz sahibi olarak devlet işlerine karışacağı mânasına gelmekteydi.¹⁹⁷ Dönemin devlet adamlarından Enüşirvan b. Halid de nitekim bu hususu tasdikleyen şeyler söylemiştir. Fahrülmülk'ün kardeşi Müeyyidülmülk'e göre devlet işlerinde çok daha kabiliyetsiz ve deneyimsiz oluşunu vurgulamış, Fahrülmülk vezir olduktan sonra vezâretteki asıl sözü geçen kişinin Müstevfi Mecdülmülk olduğunu aktarmıştır.

Müeyyidülmülk, yalnızca vezirlikten azledilmemiş aynı zamanda hapsedilmiştir. Devlete ve kardeşine bu zamâna kadar pek çok iyiliği dokunan Müeyyidülmülk kendisine reva görülenin hapis olduğuna şahit olunca bir şiir kaleme almıştır:

Ben senin hane yapmana çok azim gösterdim.

Sen yaptığım haneye vurdun teber.

Ey pederin canı! Senden yana akıl huzur vermiyor.

¹⁹⁵ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/140; Zehrânî, *Nizâmü'l-Vizâre fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye* (Amman: Câmi'atü'l-Ümmi'l-Kurâ, 1992), 162.

¹⁹⁶ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh*, 100.

¹⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/88.

Benden hep hayır geliyor, senden hep şer.¹⁹⁸

Bu şiirle Müeyyidülmülk, kardeşi Fahrülmülk'e olan sitem ve kırgınlığını aşıkâr bir biçimde ifade etmiştir.

Vezâret makamındaki bu değişimler bir süre sonra sorunlar teşkil etmeye, tepkilerin ortaya çıkmasına ve ardından da bazı isyanların yaşanmasına sebebiyet vermeye başlamıştır. Bu tepkiler bilhassa, Mecdülmülk'ün devlet idaresindeki söz sahipliğine gösterilmekteydi. İlk tepki Berkyaruk'un Horasan yöresindeki pek çok şehrin hakimiyetini elinde bulunduran ve yeğeni Berkyaruk ile irtibatını Müeyyidülmülk aracılığıyla tesis eden amcası Arslan Argun'dan gelmiştir. Arslan Argun, Mecdülmülk el-Balasânî'yi muhatap almayı reddettiğini ifade ederek isyan girişiminde bulunmuştur. Berkyaruk amcasının isyana kalkıştığını haber alınca veziri Fahrülmülk ile beraber onu bertaraf ederek isyanını bastırmıştır.¹⁹⁹

Fahrülmülk vezâret makamında iki sene süresince kalmış ve 490/1096 senesinde azledilmiştir. Vezirliği sırasındaki elde ettiği belki tek büyük ve hatırı sayılır başarısı bu isyanın bastırılması olmuştur. Azlinden sonra ise uzun zamandır vezirlik emeli için ince ince zeminini oluşturan Mecdülmülk makamın yeni sahibi olmuştur.²⁰⁰

Müeyyidülmülk ise bir süre sonra atıldığı hapisten kurtulmuş ve hürriyetine kavuşmuştur. Hapiste bulunduğu süre zarfında Zübeyde Hatun ile arasını yumuşatmak ve düzeltmek adına bazı girişimlerde bulunmuştur. Onun merhamet ve şefkatine mazhar olmak için Farsça beyitler kaleme almış, bu beyitlerde ondan sitayişle bahsederek gönlünü kazanmaya çalışmıştır.²⁰¹ Hapisten çıkışı bu girişimlerden az bir zaman sonraya tekabül ettiğinden, bu gayretlerinin karşı tarafta yankı bulduğunu ve müspet sonuçlar verdiğini göstermektedir. Hürriyetine kavuştuktan sonra Bağdat'a gitmiştir. Abbas İkbâl, eserinde Müeyyidülmülk'ün kendisini ibadete vermiş olarak gösterdiğini, bu dönemde zamanının ekseriyetini Nihavend ve Mişkan'da geçirdiğini, Mecdülmülk ve Zübeyde Hatun'a olan kin ve intikam duygusunun ise hep aklında olduğunu, bu düşüncesinden hiç vazgeçmediğini ifade etmiştir.²⁰²

¹⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/401; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/42.

¹⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/410-411; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 205.

²⁰⁰ İbn Tağriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, 5/155; Abdülkerim Özaydın, "Fahrülmülk", 12/99-100.

²⁰¹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 87.

²⁰² Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 128; Erdoğan Merçil, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 222.

2.6.6.2. Müeyyidülmülk'ün Azledilmesinden Sonra Berkyaruk'a Karşı Eylemleri

Müeyyidülmülk, hürriyetine kavuştuktan sonra Bağdat'a gitmiş ve orada ilk olarak Hille Emiri Seyfüddevle Sadaka b. Dübeys ile Berkyaruk hakkında görüşmüştür. Berkyaruk'a karşı beraber ittifak kurabileceklerini düşünerek yanına gitmişti ancak Sadaka b. Dübeys'in Sultan'a karşı bir eyleminin olmayacağına kanaat getirince onun yanından ayrılarak yönünü Horasan'a çevirmiştir.²⁰³

Bağdat'tan sonuç alamayan Müeyyidülmülk, bu sefer de İsfahan'da Bâtınîler ile mücadelede bulunan, Irak'a vali olarak yeni atanan, Sultan Melikşah'ın da yakın ahablarından olan Emir Üner ile buluşmak üzere İsfahan'a ulaşmıştır. Bâtınîlerle mücadelede Emir Üner'e destek olmuş ve onunla beraber savaşmıştır.²⁰⁴ Daha sonra Müeyyidülmülk, Emir Üner ile konuşup onu Berkyaruk aleyhinde tahrik etmeyi başarmıştır. Ona: “Senin Terken Hatun'un oğlu Mahmut'tan neyin eksik? Onun padişahlığı da senden idi. Sultan Melikşah sana 'oğlum' derdi ve bütün çocuklarından aziz tutardı. Bugün senin saygınlık ve heybetin, onunkinden ve diğer meliklerden fazladır. Mertlikte, insanlıkta, askerlikte ve bütün hünelerde ondan üstünsün. Halk seni can-ı gönülden seviyor ve istiyor. Onlar beni bu işe koydular ki seni padişahlığa oturtayım ve bu şehir ve çevresini koruyalım. İnsanlarda güven ve emniyet azalmıştır. Eğer bir fetih gerçekleştirirsen bütün cihan sana teslim olur” dedi.²⁰⁵

Bu kelimeler Emir Üner'in hoşuna gitmiş ve onu ikna etmişti. Emir Üner isyana kalkışma planları yapmaya başlamış, Müeyyidülmülk'ün de tesirinde kalarak Sultan Berkyaruk'tan veziri Mecdülmülk'ü kendisine teslim etmesini söylemiştir. Bunun ardında da Müeyyidülmülk ile bir kırmızı otağ kurdurmuş ve Rey bölgesine doğru hareket etmiştir. Kendisine karşı isyan başlatıldığı haberini alan Berkyaruk ise isyanı durdurmak için Irak'a doğru yola koyulmuştur.²⁰⁶

Her iki taraf da savaşa hazırıldılar lakin Emir Üner bir akşam iftar sofrasında Harezmi üç Bâtınî tarafından katledilmiştir.²⁰⁷ Bu ölüm ile ordu dağılmış ve bütün plan bozulmuştur. Bu gelişmelerden sonra Müeyyidülmülk kendisine muhalefet edenlerin üzerine gelmesinden endişe ettiği için hızlıca Gence'ye doğru yola çıkarak Muhammed Tapar'ın

²⁰³ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûkî*, 128; Erdoğan Merçil, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 222.

²⁰⁴ İbnü'l-Fuvatî, *Mecmâ'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, 4/398; Reşidüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, 101-102.

²⁰⁵ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/141-142; Reşidüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, 67-68; Handmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, ed. Said Nefisî (Tahran: İntişârât-ı İkbâl, 1938), 179.

²⁰⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/15; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/414.

²⁰⁷ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/145; Handmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 179.

himayesine girmiştir. Burada iken de hedefleri doğrultusunda faaliyetlerini devam ettiren Müeyyidülmülk, bu sefer de Muhammed Tapar'ı sultanlık makamının asıl sahibi olduğuna ikna ederek ağabeyi Berkyaruk'a karşı isyan telkinlerinde bulunmuştur.

Müeyyidülmülk, zeki ve kurnaz bir siyaset adamıydı, ilk başta Berkyaruk'u Terken Hatun ve oğlu Mahmud'a karşı savunmuş, sonraki süreçte ise hem kendisine yapılanlar hem de Muhammed Tapar'ın günden güne güçlenmesi ve Selçuklu tahtına oturma emellerinin olması onu Muhammed Tapar'ın saflarına çekmiştir. Zira Müeyyidülmülk, onun safında yerini alırsa, sonraki zaman zarfında kendisine açılacak olan kapıları, önüne serilecek imkanları da tahmin etmekteydi.

Muhammed Tapar, Müeyyidülmülk'ün siyasî aklına ve tecrübelerini hürmet etmekteydi. Ona güvenip, onu söylemleriyle hakimiyetinde bulunan Arran ve Gence bölgesinde ağabeyi Berkyaruk adına okunmakta olan hutbeyi, kendi adına okutmaya başlamıştır.²⁰⁸

Müeyyidülmülk, aynı zamanda Sultan Berkyaruk ve Mecdülmülk saflarını da zayıflatmak adına faaliyetlerini yürütmeye devam etmekteydi. Sultan Berkyaruk'un askerlerinden bir kısmını Mecdülmülk'e karşı kışkırtarak ordudaki bazı emirlerin sultana giderek devlet erkanını katleden ve devlet için büyük bir müşkül teşkil eden Bâtınîlerin azmettiricisinin Mecdülmülk olduğunu söylemelerini sağlamıştır. Emirler, işlenen cinayetlerdeki mesuliyetleri yükledikleri Mecdülmülk'ü Sultan'dan kendilerine teslim etmesini talep etmişlerdir. Lakin Berkyaruk bu taleplerini geri çevirmiş ve kabul etmemiştir. İstedikleri yanıtı alamayan emirler isyana kalkışarak Mecdülmülk'ün çadırını ateşe vermişlerdir. Servetini yağmalayarak Sultan ve ahalinin gözleri önünde feci bir biçimde öldürüp parçalara ayırmışlardır. Kesik başını ise Müeyyidülmülk'e göndermişlerdir.²⁰⁹

Müeyyidülmülk orduda isyan çıkmasını sağlayarak kendisi için menfaatler elde etmiştir. Böylelikle siyasî mânadaki en büyük rakibi olan Mecdülmülk ile ilgili hedefinde muvaffak olmuş ve ondan kurtulmuştur. Sadece ondan kurtulmakla kalmamış, isyan eden ve Mecdülmülk'ü katleden kitle Berkyaruk'un cezalandırmasından korkup Muhammed Tapar'ın yanına gelerek onun himayesi ve hakimiyeti altına girmişlerdir. Bunun sonucunda da

²⁰⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 61; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/48; İbnü'l-Fuvatî, *Mecmâ'u'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb*, 4/398; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 88; Handmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 179.

²⁰⁹ Handmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 180-181; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 88.

Muhammed Tapar'ın ordusu daha da güçlü ve kalabalık hale gelmiştir. Askerî mânada güç kazanan Muhammed Tapar tahtı ele geçirmek için mücadelesine devam etmiştir.

Ordusundaki bu kayıplara, kendisine karşı tertip edilen bu isyanlara rağmen bu olayları sona erdirmek ve karşı tarafa cezalarını verebilmek için savaş hazırlığına girişen Berkyaruk, beraberinde Emir Yınal b. Anuştegin ile süratle Rey'e doğru yol almıştır. Berkyaruk Rey'de kısa bir müddet durmuş çok zaman harcamadan yönünü hemen evvela İsfahan'a sonrasında ise Huzistan'a yöneltmiştir. Bu esnada Muhammed Tapar ise Hemedan yakınlarındaki Hurrakan'da kendisi için beş kez nevbet çaldırmıştır. Bu suretle kendisini sultan, Müeyyidülmülk'ü ise vezir ilan etmiştir.²¹⁰

2.6.6.3. Sultan Muhammed Tapar Devri Vezirliği (492/1099-494/1101)

Müeyyidülmülk, 492/1099'da Muhammed Tapar'ın veziri olur olmaz onu Rey'e gitmek için ikna etmeye çalışmıştır. Bundaki maksadı ise Zübeyde Hatun'un oğlu Berkyaruk'un yanında olmadığını öğrenmesi ve onu orada yakalatmak istemesiydi. Müeyyidülmülk'ün ikna çabaları yanıt vermiş ve Muhammed Tapar ile birlikte 2 Zilkade 492/20 Eylül 1099'da Rey'e girmişlerdir. Şehre ulaşır ulaşmaz, kendisine yapılanların verdiği intikam hissiyle Zübeyde Hatun'u tutuklatmıştır. Tutuklatmakla kalmamış onu öldürtmeye niyet etmiştir. Müeyyidülmülk'ün adamları hırs ve intikam hissiyle hareket eden Müeyyidülmülk'ü bu konuda uyarmış ve nasihatlerde bulunmuşlardır: "Askerler onun oğlunu seviyorlar. Onlar Zübeyde Hatun'u sevmedikleri için ondan ayrılıyorlar. Sen ne zaman onu öldürürsen asker derhal Berkyaruk tarafına geçer. Sen bu askerlere güvenme, çünkü onlar kendilerine iyilik ve ihsanda bulunan şahsa onlara en fazla güvendiği anda ihanet ettiler." Adamları bu sözlerle Müeyyidülmülk'e ikazda bulunmuşlardır. Ancak o söylenenleri dikkate almamış ve Zübeyde Hatun'u boğdurtmuştur. Böylelikle Müeyyidülmülk birbirine yakın zamanlarda iki azılı düşmanı olan hem Mecdülmülk'ten hem de Zübeyde Hatun'dan kurtulmuştur.²¹¹

Annesinin ölümünden bir sene sonra Sultan Berkyaruk, 17 Safer 493/2 Ocak 1100'de Bağdat'a gitmiş ve halifeye kendi adına hutbe okutmak üzere baskı uygulamıştır. Kendi adına hutbe okutmaya muvaffak olmasının akabinde de yeni veziri olarak Ebü'l-Mehâsin ed-Dihistânî'yi belirlemiştir. Sultan Berkyaruk daha sonra bazı bölgeleri hakimiyeti altında

²¹⁰ Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî*, ed. Kâri Seyyid Kelîmullah Hüseyînî (Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1396), 128; Abbâs İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûkî*, 130.

²¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/73; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî'l-Târîh*, 8/429; Zehrânî, *Nizâmü'l-Vizâre fî'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 164; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 23/342.

toplamaştır. Bu bölgeler Musûl, Hille ve el-Cezire'dir. Bunun neticesinde de bu beldelerde Sultan Muhammed Tapar'a itaat eden Kürboğa ve Gevherayin gibi emirler Sultan Berkyaruk saflarına geçerek onun hakimiyetine tabi olmuşlardır.²¹²

Bir süredir iki kardeş arasında sultanlık için böylesine uzaktan devam eden rekabet 4 Recep 493/15 Mayıs 1100'de ilk kez karşılıklı savaşıacak şekilde bir mücadeleye dönüşmüştür. Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar arasında meydana gelen bu ilk savaş, Hemedan bölgesi civarında yer alan Sefidrud'da gerçekleşmiş ve galip taraf Muhammed Tapar olmuştur. Bu savaşta Müeyyidülmülk de Muhammed Tapar'ın ordusundaki yerini almıştı. Bu savaş Gevherayin gibi mühim bir devlet adamının öldürülmesi bakımından da ehemmiyet arz etmektedir.

Savaşın sonra Müeyyidülmülk halifeye mektup göndererek Sultan Muhammed Tapar adına hutbe okutmasını talep etmiştir. Bu talebi yerine getirmek zorunda kalan halife, 14 Recep 493/25 Mayıs 1100 tarihinde cuma günü hutbeyi Sultan Muhammed Tapar adına okutmuştur.²¹³

Müeyyidülmülk bu talebinin ardından halifeye bir talebini daha iletmiş ve halifenin veziri olan Amidüddeve b. Cüheyr'in azlini istemiştir. Halife üzerindeki baskıyı hissederek bu talebi de yerine getirmiştir ve Amidüddeve ramazan ayında azledilmiştir. Sonrasında ise Halifelik sarayına hapsedilmiş ve burada vefat etmiştir.²¹⁴

İlerleyen tarihlerde Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar arasında ikinci bir savaş daha vuku bulmuştur. Bu sefer tarihler 2 Cemaziyelahir 494/5 Nisan 1101'i göstermektedir. Bu savaşın önce bir mevzu savaşın kazananın ve kaybedenin belirlenmesinde ciddi bir rol oynamıştır. Bu mevzu Müeyyidülmülk ve Sultan Muhammed Tapar'ın en büyük destekçilerinden biri olan Emir Ayaz ile alâkalıdır. Emir Ayaz üvey babası Emir-i Ahur İnanç Yabgu'nun vefatından Müeyyidülmülk'ü mesul tutmaktaydı. Bu sebepten dolayı da savaşta 5000 askerden oluşan bir süvari birliğiyle Müeyyidülmülk'e karşı Sultan Berkyaruk ordusunda yerini almıştır. Bu ilaveyle beraber Sultan Berkyaruk'un ordusu takribi olarak 50 000 kişiye ulaşmıştı. Savaş Hemedan civarında yapılmış ve bu sefer savaşın galibi

²¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/433-434; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498- 511/ 1105-1118)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 17.

²¹³ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/23; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498- 511/ 1105-1118)*, 18-19.

²¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*, 19/333; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/438; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, 104; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)*, 63.

Sultan Berkyaruk olmuştur. Savaşta esirler alınmış ve bu alınan esirlerden birisi de Müeyyidülmülk'tür.²¹⁵

2.6.7. Müeyyidülmülk'ün Esir Alınması ve Ölümü (494/1101)

Müeyyidülmülk esir alınır alınmaz derhal hapsedilmiştir. Hapisteyken Sultan Berkyaruk ile görüşmek istemiş ve şu mısralarla Sultan'dan af ve merhamet dilemiştir: “Varlık aleminin başlangıcından ahd-i padişaha kadar / Küçükler günah işler, büyükler affeder.” Edebi bir biçimde affedilmeyi talep eden Müeyyidülmülk, affedildiği ve kendisinin yeniden vezir tayin edildiği takdirde hazineye yüz bin dinar ödeme yapacağı vaadinde bulunmuştur. Sultan Berkyaruk haberi alınca onun bu teklif ve talebini ödemenin peşin olarak yapılması kaydıyla kabul etmişti. Lakin Müeyyidülmülk ve hazine memurları arasında paranın cinsi ve değeri hususlarında birtakım anlaşmazlıklar zuhur etmiştir. Bundan mütevellit de süreç uzamış ve Müeyyidülmülk'ün hürriyete kavuşmasında gecikmeler olmuştur. Sonrasında bir şekilde mutabakat sağlanmış olsa da Müeyyidülmülk'ün parayı hazineye teslim ederkenki tavrı hazine memurlarıyla arasındaki gerginliğin devam etmesine sebebiyet vermiş ve bu durum memurları oldukça sinirlendirmiştir. Para teslim alındıktan sonraki gün bir taştard²¹⁶ Sultan Berkyaruk'un istirahat ettiği bir vakitte onu uyuyor zannederek arkadaşına şunları söylemiştir: “Âl-i Selçuk ne hamiyetsiz bir kavimdir. Adam (Müeyyidülmülk) Sultan'a bu kadar sıkıntı çıkaracak; bir defasında babasının bir bendesini (Emir Üner) padişahlık talebiyle isyan ettirmeye çalışacak ve o bende de alet-i saltanattan seraperde ve çetr hazırlayacak; yine başka bir zaman Gence'ye gidip Sultan'ın kardeşini kışkırtarak birkaç boş söze onu değiştirecek; sonra bütün bunlara rağmen Sultan ona vezâret verip itimat edecek! Mal tamahına esir olup onun doğru olmayan sözlerini kabul edip gururlandıracak!) bu sözleri sarfederek Sultan Berkyaruk'u keskin bir biçimde tenkit etmiştir.²¹⁷

Sultan Berkyaruk bu konuşmaları işitince derhal kararını değiştirmiş ve bir hışımla kılıcını kuşanarak dışarı çıkmıştır. Adamlarına derhal Müeyyidülmülk'ü huzuruna getirmelerini emretmiştir. Huzura getirilen Müeyyidülmülk bir kürsüye oturtulmuştur. Sultan Berkyaruk onu karşısına alarak onun kendisine karşı yaptığı hataları saymış, ona küfür ve hakaretler etmiştir. Sultan Berkyaruk, Müeyyidülmülk'e vezirlikten azad edildikten sonra kendisini tahttan indirme hedefiyle devlet adamlarını ve bizzât kardeşini isyana teşvik

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/441-442; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 23/359.

²¹⁶ Şebankarâyî, *Mecmeu'l-Ensâb*, 2/107; Ukaylî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, 218.

²¹⁷ Zehrânî, *Nizâmü'l-Vizâre fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, 164; Murat Tural, “Büyük Selçukluların İnhitâtında Nizâmülmülk'ün Oğulları Faktörü”, 109.

etmesini, annesi Zübeyde Hatun hakkında söylediklerini ve onu öldürtmesini, kendisini Bâtınîlik ile itham etmesini ve kendisine karşı yaptığı bütün faaliyetlerini ona hatırlattıktan sonra Müeyyidülmülk'ün ellerinin arkadan bağlanmasını emretmiş ve gözlerini de bir bezle kapattırıştır. Bütün bunlar yaşanırken Müeyyidülmülk'ün herhangi bir direniş ve karşı çıkış göstermediği kayıtlara geçmiştir. Sultan'a yalvarmadığı ve ağlamadığı bilinmekle beraber öleceğini anlaması üzerine sadece yüksek ses ile şehadet getirdiği bilinmektedir.²¹⁸

Müeyyidülmülk'ün şehadet getirmesinin ardından Sultan elindeki kılıcını Müeyyidülmülk'ün başına indirmiş ve başını bedeninden ayırmıştır.²¹⁹ Bunun ardından kendisine tenkitlerde bulunan taştdara bakarak: “Selçukluların hamiyet ve gayreti işte böyledir.” demiştir.²²⁰

Nişâburî Selçuknâmesinde; Müeyyidülmülk'ü kastederek, o vezirin taştdar yüzünden gittiğini, taştdarın bu ölüm neticesinde ağladığını ve sultanın yüzüne bir daha bakmadığını kaydetmiştir.²²¹

Müeyyidülmülk 50 yaşında öldürülmüş ve cansız bedeni bir müddet yerde kalmıştır. Daha sonra Emir Ayaz'ın ricasıyla naaşı babası Nizâmülmülk'ün İsfahan'da bulunan mezarının yanına defnedilmiştir.²²²

Selçuklu Veziri Enûşirvân b. Halid, Müeyyidülmülk hakkında onun devrin eşsiz şahsiyetlerinden ve idarî kabiliyetlerinden olduğunu ifade etmiştir. Enûşirvân'ın Müeyyidülmülk'ün ölümünden sonra derin bir hüznü hissettiği ve bunun etkisiyle üç sene kadar Basra'ya giderek orada kaldığı bilinmektedir.²²³

Sultan Berkyaruk'un karakteristik vasıfları değerlendirildiğinde kendisinin yumuşak huylu, mutedil bir yapısı olduğu gözlemlenmektedir. Ancak bu olay onu bu derece hiddetlendiren nadirattan sayılmıştır. Reşidüddin Fazlullah da bunu tasdikler mahiyette

²¹⁸ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 89.

²¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, 8/442; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 236; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, 23/342; İbnü'l-Verdî, *Tetimmatü'l-Muhtasâr fî Ahbâri'l-Beşer, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, 56.

²²⁰ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/145; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, 105.

²²¹ Zahirüddin Nişabûrî, Ayşegül Fidan, *Selçuknâme* (İstanbul: Kopernik, 2018), 104.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, 8/442; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyan*, 19/516.

²²³ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 91.

Berkyaruk'un bu hadise haricinde ömrünün geri kalanında bu vaziyette görülmediğini söylemiştir.²²⁴

Sultan Berkyaruk, Müeyyidülmülk'ün ölümünden sonra vezir olarak Ebü'l-Mehâsin'i tayin etmiştir. Sultan, Ebü'l-Mehâsin'i Müeyyidülmülk'ün mallarının ve mücevherlerinin müsadere edilmesi görevi ile vazifelendirmiştir. Ebü'l-Mehâsin de Ebû İbrahim el-Esedabâdî'yi bu emri yerine getirmek üzere Bağdat'a yollamıştır. Ebû İbrahim tarafından Müeyyidülmülk'ün Bağdat'taki bütün malları, mücevherleri, silahları müsadere edilmiştir.²²⁵ Aynı zamanda Müeyyidülmülk'e ait olan Bağdat'a 5 fersah uzaklığında bulunan Halincan Kalesi de Emir Atabag Çavlu Sakavu'ya verilmiştir.²²⁶ Daha sonra bu malları müsadere ile vazifelendirilen Ebu İbrahim el-Esedabâdî'nin Bâtınîlik hareketinin önde gelen isimlerinden biri olduğu bilgisine ulaşıncaya bu şahıs Berkyaruk'un fermanı ile 1101 senesinde Bağdat'ta tutuklanarak öldürülmüştür.²²⁷

Müeyyidülmülk'ün iki oğlu bulunmaktaydı. Babalarının ölümünden sonra bu oğullarından Emir Muhammed, Muhammed Tapar'ın hizmetinde yer almaya devam etmiş ve Berkyaruk ile yapılan bütün savaşlarda Muhammed Tapar saflarında onu desteklemek suretiyle mücadelesine devam etmiştir.²²⁸ Diğer oğlu Nasırülmülk ise hem Tuğrai hem de vezirliğe terfi ederek Muhammed Tapar'ın sultanlığında bu vazifeleri yürütmüştür.

Müeyyidülmülk'ün ölümünden sonra onun yokluğu bazı konularda oldukça fazla hissedilmiştir. Bilhassa Bâtınîlik ile mücadele konusunda büyük bir boşluk oluşmuş ve bu durum hem devlet hem de ahali için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Bu ölümün ardından Bâtınîler daha rahat hareket eder olmuş ve güç kazanmışlardır.

Müeyyidülmülk, 1100 senesinde Bâtınîlerin Sultan Berkyaruk yönetimine karşı olan pek çok devlet adamının öldürülmesinden dolayı Sultan Berkyaruk'u Bâtınîler'e sempati beslemekle itham etmişti. Yakından incelendiğinde Berkyaruk, Müeyyidülmülk'ün ölümünden sonra ordusundaki Bâtınî sayısında artışa ve yayılışa fırsat vermiştir. Orduda böylesine büyük bir paya sahip olan Bâtınîler elbetteki devlet yönetimine de karışmak için çabalayacaklardır. Bu sebepten olacaktır ki İbn'ül-Esir bu vakitlerden itibaren Bâtınî

²²⁴ Reşidüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, 108.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/442; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, 23/347.

²²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/453.

²²⁷ Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, 89-90.

²²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/485.

mensupların Selçuklu Devleti üzerinde baskın olmayı neredeyse başardıklarını düşünmektedir.²²⁹

2.6.8. Müeyyidülmülk'ün Siyâsî ve İlmî Özellikleri

Müeyyidülmülk yaptığı gözlem ve tespitlerle siyâsî zekasını, devlet işlerindeki kabiliyetini kanıtlamış bir isim olarak Selçuklu ve İslâm tarihine adını yazdırmış bir devlet adamıdır. Bu idarî kabiliyetleriyle hizmetinde bulunduğu sultanların dönemlerine mühim katkıları olmuştur. Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar dönemlerinde devlet meselelerini tanzim etmiş bir vezir olarak adını duyurmuştur. Babasının oğlu olduğunu siyâsî dehasıyla pek çok kez izhar etmiş ve Nizâmülmülk oğullarının vezirlikte en kabiliyetli ismi olarak kabul görmüştür.

Müeyyidülmülk, kimi kaynaklarda intikam duygulu, merhametsiz, hırslı ve cimri biri olarak kaydedilmişken dönemin başka kaynaklarında ise saygın, ilim sahibi, zeki, aydın bir isim olarak anılmıştır. Enuşirvan, Müeyyidülmülk'ün Arapça ve Farsça belağat konusunda mahir, yine nazım ve nesirde de yetenekli olduğuna dair söylemlerde bulunmuştur. Müeyyidülmülk, Şehabüddin ve Zahirüddeve mahlaslarını kullanarak şiirler kaleme almaktaydı.²³⁰

Müeyyidülmülk'ün siyâsî kişiliğinin yanında ilmi kişiliği de dikkat çekmiştir. Nitekim kendisi, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin nazırlık makamıyla vazifelendirilenlerden birisidir.²³¹

Yazar ve şairliğinin oluşumunda babası Nizâmülmülk'ün de tesiri ve desteği etkili olmuştur. Zira Nizâmülmülk Müeyyidülmülk'e yazdığı bir mektupta oğluna; Arap ve Fars dilinde şiirler, mektuplar ve öyküler kaleme alması yönünde nasihatlerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra farklı alanlardan devrin âlimleriyle ilim meclisleri oluşturmasını, Kur'ân, nahiv, sarf, hendese, riyazât, mantık ve hat alanlarında gelişmesini öğütlemiştir.²³²

Müeyyidülmülk hem şahsiyeti hem de yürüttüğü vazifesiyle devrinin âlimleri tarafından methedilen bir isim olmuş, kayıtlara başarıları ve maharetleri ile geçmiştir. Onu metheden âlimlerden birisi Bağdat'ta himaye ettiği dönemin meşhur âlimi Ebîverdi'dir (ö.

²²⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/458.

²³⁰ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 91; Ömer Enver ez-Zebdânî, *el-Vezîrî's-Selcûkî Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî* (Dımaşk, 2017), 50.

²³¹ Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rıza, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî*, 620-623.

²³² Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rıza, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî*, 516.

507/1113). Ebüverdi, Müeyyidülmülk hakkında onu öven kasideler kaleme almıştır.²³³ Devrin başka bir önemli tanınmış şair Mui'zzî de Dîvânî'nda Müeyyidülmülk'e yer vermiş ve ondan sitayişle bahsetmiştir. Yine devrin önemli isimlerin Kadı Nasıhuddîn-i er-Recânî ve Ebû İsmail et-Tuğrâî de Müeyyidülmülk hakkında kasideler kaleme almışlardır.²³⁴

Müeyyidülmülk'ün bu derece başarılı ve siyasî mânada iyi olmasının temelinde elbette ki Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî dehası, bilge veziri babası Nizâmülmülk'ün rahle-i tadrîsinin büyük bir etkisi ve hissesi bulunmaktadır. Zira Nizâmülmülk, çocuklarının yetişmesi ve gelişmesinde gerek hocalar tutması gerekse de bizzât kendisinin ilgilenmesiyle onların güzel meziyetler kazanmasında yapıcı bir işlev görmüştür.

Nizâmülmülk, idarî ve siyasî vazifelerini yürütürken oğullarını da yanında buldurmaya itina göstermiş ve işleri onların da öğrenmesi için çaba sarfetmiştir. Babalarının yanında deneyim ve kazanımlar elde eden Nizâmülmülk Oğulları böylece devlet işlerinde mahir hale ve kıvama gelmişlerdir. Babaları, idari hakimiyet yeteneklerini geliştirmeleri için oğullarına muhtelif bölgelerde toprak tahsis etmiş ve bu alanda da gelişimlerine katkılar sunmuştur.

Nizâmülmülk'ün oğullarına olan bu ilgi ve eğitimleri meyvelerini ilerleyen süreçlerde vermiş ve oğulları devletin çeşitli kademelerinde vazifeler almış ve yürütmüşlerdir. Müeyyidülmülk vezirliğe kadar yükselmiş ve başarılı işlere imza atmıştır. Hakeza kardeşleri de Büyük Selçuklu Devleti'ne vezirlik yaparak hizmet etmişlerdir.

Kaynaklar Nizâmülmülk Oğullarının siyasî ve idarî mânada en kabiliyetlisi olarak Müeyyidülmülk'ü yazmışlardır. Hatta vefatından evvel Nizâmülmülk de bunun idrakinde olacak ki Müeyyidülmülk'ü Abbasî Halifesinin veziri yapmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu anlamda şöyle bir sonuca varılabilir ki Müeyyidülmülk, yalnızca Nizâmülmülk'ün oğlu olmakla öne çıkmamış kendi yetenek ve siyasî dehası sayesinde de tercih edilen bir şahıs olmuştur. Ayrıca çok yönlü olması ona kısa zamanda pek çok vazife görmesini ve tecrübe kazanmasını sağlamıştır. Kısa zamanda da terfiler elde ederek vezirliğe kadar ulaştırmıştır.

²³³ Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 17/234; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/187.

²³⁴ Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rıza, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî*, 620-623.

2.6.9. Nizâmülmülk'ün Oğlu Müeyyidülmülk'e Mektubu

Nizâmülmülk'ün bu mektubu oğluna verdiği tarih tam bilinmemekle beraber Müeyyidülmülk'ü Bağdat'ta ziyaret ettiği zaman diliminde verdiği tahmin edilmektedir. Mektupta şu nasihatler yazmaktadır:

Ey oğul, bil ki iki dünyada da hayrın başı güzel bir inanç ve Allah'ın birliğini itiraf etmektir. O hem ezeldir hem ebedidir. Allah için, değişim, intikal ve sonlu olmak muhaldir. Allah'a iman, peygamberlere imanı gerektirir. Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v.) peygamberlerin sonuncusu, insanların ahlakı en güzel olanıdır ve O'nun dini Hak dindir. O'nu ve hak dinin öncüleri olan ashabını ve Ehl-i Beyt'ini sevmelisin. Kalbinde “La İlahe İllallah Muhammedün Rasulullah” diyen hiçbir kimseye karşı düşmanlık bulunmaması gerekir. Peygamberlerin varisleri olan âlimlere özellikle de peygamberin şerefli soyundan gelenlere saygı göstermen gerektiğini çok iyi bilmen gerekir.

Sabah, sabah namazı vaktinde uyanman gerekir. Erken uyanmanın büyük bir bereket olduğunu ve kapalı yolların açılmasına, ömrün uzun olmasına sebep olduğunu bilmen gerekir. Dilini Kelime-i Şehadet ile meşgul etmeli, namaza ehemmiyet göstermeli, her gün Kur'an'dan bir miktar okumayı kendine görev edinmeli ve Kur'an ve Sünnette geçen duaları okumalısın ki günün mutlu ve huzurlu geçsin.

Sana bir şeyler öğreinceye kadar ince ruhlu ve zarafet sahibi sanatçılarla veya parlak fikir ve engin görüş sahibi ilim sahibi söz ustaları ile beraber olman gerekir. Tekrar yoluyla hafızandakileri muhafaza etmen, saygılı bir üslupla birlikte lütuf kapılarını açman, gücün yettiğince Arap ve Fars şiiri, mektuplar ve edebi metinleri okumaya ve öğrenmeye çalışman gerekir.

Sabah namazından sonra da kendini nahiv, sarf alanında, geometri ve mantıkla alâkalı konularla meşgul etmen gerekir. Yazın güzelleşinceye kadar harfleri özenli bir şekilde yazman gerekir. Mevcut bilgilerle yetinmemen gerekir. Gecenin ilk bölümünde bir saat kadar oturup araştırma yapmalı, sanatçı ve zarif kişilerden istifade etmeli ve nükte, edebi metinler, hikaye, deyim ve şiir öğrenmen gerekir. Bunları yaptığın takdirde bunun doğal sonucu olarak hızlı bir şekilde çağdaşlarının önüne geçersin.

Dilini yalandan, gıybetten ve insanları ayıplamaktan koruman gerekir. Konuşmalarında dilini güzelleştirmen, insanların malları ve şahsiyetleri söz konusu olduğunda kelimeleri özenle seçmen gerekir. Eğer bir kişi dürüstlüğüyle meşhur olmuşsa ve bir menfaat sebebiyle yalan söylese bile insanlar bunu doğru olarak kabul eder. Aynı şekilde kişi yalancı olarak tanınıyorsa bir kere doğru söylese bile hiç kimse kendisine inanmaz ve bu doğru söylemesinin bir faydasını görmez.

Bütün alanlarda itibar sahibi olman için doğrulukta sebat etmen, verdiğin sözlere ve antlaşmalara bağlı kalman gerekir.

Dünyevi bir menfaat için kötü bir unvan sahibi olmak korkunç bir zarardır. Haksız yollarla elde edilen bir dirhem yüz bin dinarlık kazanca engel olur.

Eğer bir kimse sendeki bu donanımın aksine gıybet, insanları ayıplamak, insanlara saygısızlık yapmak ve bir sanat öğrenme hususunda tembellik etmek gibi davranışlarda bulunursa o kişiyi insan şeytanlarından say ve ondan uzaklaş.

Laf taşıyan kişiyi asla yanında tutma ve onu kendinden uzaklaştır. İkiyüzlü ve dalkavuklardan uzak dur. Onlar seni güldürerek, laf ebeliği ve hoş sohbetler yaparak seni saptırırlar ve senin için dünya ve ahiret hüsrânına sebep olurlar.

Hizmet edenlere şefkatle muamele etmen, hakkıyla hizmet alman ve tevazu sahibi olman için güzel ahlak sahibi kişilerle arkadaşlık yapman gerekir.

Hiçbir şekilde başkalarının namusuna göz dikme. Seni bunu yapmaya teşvik eden kimseyi can düşmanın say.

Her zaman güler yüzlü ve güzel ahlaklı ol ki bütün insanlar sana meyletsin. “Eğer kaba, katı yürekli olsaydın onlar çevrenden dağılır giderlerdi”.

Hiçbir şekilde zulme öncülük etme. Mazlumun duası ile Allah arasında perde yoktur. Güzel ahlaklı olmakla birlikte insafı ve güzel davranışlı ol. Güzel anılmak için etrafındakilere faziletli ve cömert davran. Kalbinde kin ve hasede yer verme. Çünkü hasedçinin yüzü ağarmaz. Hiçbir vakit zorluk çıkarma. Çünkü tekellüf bir uğursuzluktur ve o devam etmez.

Akil kimselerin sözünü dinlemelisin. İyi kimselerle otur ve onların herkesin övdüğü güzel davranışlarını örnek al. Hizmet için takdir edilmiş maaş, ödül ve hediyeleri vaktinde ulaştır. Allah’ın izniyle şahsi istikbal ve arzu ettiğin yüksek derecelere ulaştıktan sonra bütün hedeflerini gerçekleştirmek için hayat boyu kanaatkar ol ve ilimle meşgul ol.²³⁵

2.7.Vezir Fahrülmülk’ün Hayatı ve Şahsiyeti

2.7.1. Doğumu

Tam adıyla Hâce-i Büzürg Nizâmüddin Kıvâmü’l-mille ve’d-devle Fahrülmülk Ebü’l-Feth Ali (Muzaffer) b. Nizâmülmülk et-Tusi, Büyük Selçuklu Devleti’nin bilge veziri Nizâmülmülk’ün en büyük oğludur. Adı el-Muzaffer, künyesi Ebü’l-Feth’dir.²³⁶ Fahrülmülk 434/1042 senesinde Belh’te doğmuştur. Babasının sağlığında, doğduğu şehir olan Belh’te

²³⁵ Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rıza, *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî*, 620-623.

²³⁶ Râvendî, *Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr*, 1/135.

ikamet etmiştir.²³⁷ Kardeşleriyle aynı tedrisattan geçmemekle birlikte babası ile beraber siyasi tecrübeler kazanmaya başlamış ve ilk deneyimlerini Belh Emiri Yahur'un ve Çağrı Bey'in emri altında hizmetlerde bulunarak gerçekleştirmiştir. Böylelikle bizzat babasının yardım ve destekleriyle, onun rahle-i tedrisinden geçerek devlet işlerine vakıf olma ve bu alanda iyi vasıflarla donanma imkânı bulmuştur.

2.7.2. Büyük Selçuklu Veziri Oluşu ve Hizmetleri

Fahrülmülk Sultan Berkyaruk ve Sultan Sencer'in vezirliğini yapmıştır. Sultan Melikşah ve babası Vezir Nizâmülmülk'ün vefat ettiği tarihlerde (485/1092) Horasan'da bulunmaktaydı. Melikşah'ın vefatının ardından aynı yıl içerisinde sultanlık makamına oğlu Berkyaruk geçmiştir. Bu havadisi alan Fahrülmülk de Horasan'dan ayrılarak Sultan Berkyaruk'un hizmetinde vazife almak üzere İsfahan'a doğru yola çıkmıştır. Lakin yolculuğu esnasında Terken Hatun'un baskı ve mücadelesiyle henüz çocuk yaşta olan Terken Hatun'un oğlu Mahmud b. Melikşah adına hutbe okutulmuş ve sultan ilan edilmiştir. Mahmud b. Melikşah'ın adamlarından Emir Kamac Fahrülmülk'ü yolda sıkıştırarak mallarını yağmalamış ve ele geçirmiştir. Fahrülmülk de kaçmak ve rotasını Hemedan'a çevirmek mecburiyetinde kalmış ve bu ilk vezir olma girişiminde hedefine ulaşamamıştır.²³⁸

O tarihlerde (487/1094) Hemedan, Melikşah'ın kardeşi olan, Selçuklu tahtında da hakkı olduğunu iddia eden Emir Tutuş'un hakimiyeti ve idaresinde bulunmaktaydı. Emir Tutuş; Fahrülmülk'ü, ilk başta taht için rakibi olan yeğeni Berkyaruk saflarında yer almak istediği için öldürtmeyi düşünse de Büyük Selçuklu Devleti'nin önde gelen kumandanlarından ve aynı zamanda da Antakya Emiri olan Yağsıyan buna müsaade etmemiş ve Fahrülmülk'ün öldürülmesine mâni olmuştur. Zira Emir Yağsıyan halkın, Nizâmülmülk'e ve Nizâmülmülk evladına olan muhabbetini çok iyi bilmekteydi. Bu sebeple de Emir Tutuş'a Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesini tavsiye ve telkin etmiştir. Daha sonra Emir Tutuş'un bu nasihate kulak verdiği ve Fahrülmülk'ü vezir tayin ettiği görülmüştür.²³⁹

Fahrülmülk, Tutuş'un veziri olduktan sonra Rey yakınlarında Daşilu adı verilen bir bölgede Berkyaruk ve Tutuş arasında vuku bulan bir savaşa katılmıştır. Bu savaş Berkyaruk'un galibiyetiyle ve Tutuş'un ölümüyle neticelenmiştir. Fahrülmülk ise savaş

²³⁷ İbnü'l-Fütî, *Mecmeü'l-Âdab fi Mu'cem'ül-Elgâb* (Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-İlmiyye, 1998), 3/205.

²³⁸ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/135.

²³⁹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/136.

sonunda esir düşmüştür (17 Safer 488 / 26 Şubat 1095) ve daha sonra ise affedilerek hür bırakılmıştır.²⁴⁰

Fahrülmülk'ün kardeşi Müeyyidülmülk bu esnada Berkyaruk'un veziri olarak vazife yürütmektedir. Müeyyidülmülk, Berkyaruk'a annesi Zübeyde Hatun ile ilgili bazı olumsuz düşünce ve eleştirilerini beyan etmiştir. Bu düşünceler, Zübeyde Hatun'un saraydan uzaklaştırılması ve devlet işlerine müdahale etmemesini ihtiva etmekteydi. Sultana, bu sözlerini dikkate alması halinde pek çok devlet adamının Berkyaruk'un hizmetine girmesinin söz konusu olacağını ve devletin güçleneceğini vurgulamıştı.²⁴¹

Zübeyde Hatun, Müeyyidülmülk'ün kendisi hakkında söylediği bu sözlerden haberdar olunca çok hiddetlenmiş ve ona karşı kin beslemeye başlamıştır. Bu kini sebebiyle Zübeyde Hatun da Müeyyidülmülk hakkında olumsuz kamuoyu oluşturmuş ve emellerini gerçekleştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Kendisi hakkında müspet düşünceleri olmayan ve oğluya arasını açmaya çalışan bu vezirden kurtulmak için bir fırsat yakalayan Zübeyde Hatun Fahrülmülk yoluyla bu fırsatı değerlendirecektir.²⁴²

2.7.3. Fahrülmülk ve Müeyyidülmülk'ün Vezaret Makamı İçin Mücadelesi

Babaları Nizâmülmülk'ün vefatından sonra ondan kalan miras ve mücevherat sebebiyle de halihazırda araları açık olan Fahrülmülk ve Müeyyidülmülk birbirleriyle mücadeleye girişmişlerdir. Fahrülmülk, Müstevfi Mecdülmülk el-Balasanî'nin de teşvik ve tahrikleriyle Müeyyidülmülk'ü azlettirip makamını ondan almak üzere faaliyetler başlatmıştır.

Bir taraftan Zübeyde Hatun ve destekçileri, diğer taraftan ağabeyi Fahrülmülk ve destekçileri Müeyyidülmülk'ü vezirlik vazifesinden aldırarak için seferber olmuşlardır. İki taraftan da kuşatılan Müeyyidülmülk bu mücadelede yenik düşmüş ve Sultan Berkyaruk tarafından vezirlikten azledilmiştir. Zira Fahrülmülk, Sultan'a bu makamı kendisine devretmesi için pek çok armağan hazırlamıştır. Bu armağanlar arasında; atlastan otağlar, kıymetli çadırlar, ateşli silahlar, kıymetli taşlar kakılmış eyer takımları, koşum takımları, kolanı bağlanmış Arap atları, zagnos kuşları, çeşitli harp malzemeleri ve bir miktâr da para bulunmaktaydı. Bütün bu değerli eşyaları sultana sunmasından sonra Fahrülmülk kardeşi Müeyyidülmülk'ü azlettirip hapsedirmeye muvaffak olmuş ve hedeflediği makamı da elde

²⁴⁰ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/136.

²⁴¹ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/136.

²⁴² Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/137.

etmiştir (488/1095).²⁴³ Berkyaruk'un Fahrülmülk'ü vezir tayin etmesinde, bu armağanların yanı sıra annesi Zübeyde Hatun'un tesirinin de büyük olduğu zikredilmelidir.

2.7.4. Fahrülmülk'ün Vezirlikten Azledilmesi

Fahrülmülk kardeşi Müeyyidülmülk'e karşı olan mücadelesini kazanıp vezâret makamını elde etmiş görünse de kısa bir müddet sonra bu makamı kaybetmiştir. Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar ile taht mücadelesini sürdürürken 490/1096-1097 senesinde Fahrülmülk azledilmiş ve yerine de Zübeyde Hatun'un veziri Mecdülmülk el-Kummî tayin edilmiştir. Mecdülmülk, Nizâmülmülk Ailesinin baş düşmanlarından sayılabilecek bir şahıs olan Tâcülmülk saflarında bulunmuş ve ona destek vermiştir. Nizâmülmülk ailesinin aleyhine eylemlerini sürdüren ve bu mânada ön plana çıkan Mecdülmülk bu yaptıklarının neticesinde Berkyaruk'un vezirlik makamına ulaşmıştır.²⁴⁴

Mecdülmülk vezirliğe getirildikten sonra Nizâmülmülk ailesi bu vezir değişikliği karşısında susmamış, tepkisini koymuş, Mecdülmülk'ü öldürmek ve ondan intikam almak için girişimlerde bulunmuşlardır. 18 Şevval 492/7 Eylül 1099 tarihinde Zencan bölgesinde orduyu yönlendiren Nizâmülmülk Ailesi, kendilerine düşmanlık besleyen ve devletteki makamlarından birini ellerinden alan Mecdülmülk'ü öldürerek hedeflerine ulaşmışlardır.²⁴⁵

Sultan Berkyaruk, veziri Mecdülmülk'ün ölümünü duyduktan sonra onun yerine bir vezir tayin etmemiş ve 492/1099 senesinden 493/1100 senesinin başlarına kadar makam boş durmuştur. Bu zaman zarfında Muhammed Tapar saflarında hareketlilik devam etmiş ve bazı gelişmeler vuku bulmuştur. Muhammed Tapar kendisini sultan ilan etmiş, 17 Zilhicce 492/ 4 Kasım 1099 tarihinde Halifelik merkezi olan Bağdat'ta kendi adına Gıyasü'd-Dünya ve'd-Din unvânıyla hutbe okutturmuştur.²⁴⁶

Lakin Muhammed Tapar adına okunan hutbeler uzun soluklu olmamış ve kısa bir zaman sonra Bağdat'ta hutbeler tekrardan Berkyaruk adına okutulmaya devam etmiştir. Halifelik nezdinde de kendini tekrar sultan olarak kabul ettiren Berkyaruk bu gelişmeyle beraber kendisine yeni bir vezir tayin etme yoluna gitmiştir. el-Eazz Ebü'l-Mehâsin

²⁴³ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/137.

²⁴⁴ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 110; Handmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 178.

²⁴⁵ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 105; Handmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 178; Ukaylî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, 218.

²⁴⁶ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/429; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 105.

Abdülcelîl b. Ali b. Muhammed ed-Dihistânî vezirlik makamının yeni sahibi olmuştur.²⁴⁷ el-Eazz vezirlik vazifesini 12 Safer 495/6 Aralık 1101 tarihinde bir Bâtınînin kendisini öldürmesine kadar yürütmüştür.²⁴⁸ el-Eazz öldürüldükten sonra ise onun yerine vezâret yine Nizâmülmülk ailesi haricinden bir şahsa tahsis edilmiştir. Bu şahıs evvelinde Muhammed Tapar'a da vezirlik yapmış olan el-Hâtır Ebû Mansur el-Beydebî'dir.²⁴⁹

Berkyaruk bu sırada İsfahan bölgesini ele geçirmeye çalışmaktaydı. Burayı muhasara edip emeline vasil olunca eman vererek el-Beydebî'nin de mertebesini yükselterek onu vezâret koltuğuna oturtmuştur. Tam da bu sıralarda vefat eden Sultan Berkyaruk veziri el-Beydebî tarafından İsfahan'a, atalarının medfun bulunduğu şehre defnedilmiştir.²⁵⁰

Bu zaman zarfında el-Eazz ed-Dihistânî ile başlayıp el-Beydebî ile devam eden vezâret makamı Büyük Selçuklu Devleti'nde Nizâmülmülk Ailesi'nden başka simalar görmüş ve bu ailenin yönetiminden çıkmıştır. Vezâret makamının durumu bu iken, sultanlık makamı da ikiye taksim edilmiştir. Tek devlette iki ayrı sultan hakimiyet sürmeye çalışmaktaydı. Bağdat'ta hutbeler de adı okunan sultan da devamlı olarak Abbasi Halifeliği üzerinde baskın olmasına ve gücüne göre değişiklik arz etmiştir. Bu durum istikrarsızlık, zayıflık, rekabet, karışıklık ve karmaşa meydana getirmiş devlet içinde ve dışında bir takım sorunlar yaşanmasına sebebiyet vermiştir.

Fahrülmülk'ün, vezâretten ihraç edilmesinden sonra devlet işlerinden çekilerek Nişabur'a gittiği bilinmektedir. Orada inziva hayatı yaşamayı tercih etmiştir. Ancak görülmektedir ki aynı sene içinde Berkyaruk'tan sonra kardeşi Melik Sencer Selçuklu Sultanı olunca Fahrülmülk Selçuklu vezirliğine yeniden tayin edilmiştir. Böylelikle devlet hizmetine kaldığı yerden devam etme fırsatı yakalamıştır. Hatta Sencer dönemi vezirliği, Berkyaruk dönemi vezirliğinden çok daha başarılı ve verimli geçmiştir. Zira Sencer döneminde Berkyaruk dönemindeki kadar karışıklıklarla muhatap olmamış ve önemli hizmetlere imza atmıştır.

Bütün bu bilgiler bağlamında düşünüldüğünde anlaşılan şudur ki; Büyük Selçuklu Devleti'nde Melikşah'tan sonra sultanlık makamı, Nizâmülmülk'ten sonra da vezâret makamı

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/433-434; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 105.

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/467; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 105.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/467-468; Abbas İkbâl, *Vezâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 115.

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/592; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 115.

için büyük bir rekabet ve mücadele başlamıştır. Saltanat için amca-yeğen ve kardeşler birbirleriyle savaşmış, vezâret için de hem kardeşler birbirleriyle, hem de Nizâmülmülk Ailesi düşmanlarıyla harp etmişlerdir.

Bütün bunlar olurken sultan ve vezir değişiklikleri de devam etmekteydi. Zira otorite ve idare kimin elinde daha kuvvetliyse o başa geçmekteydi ve bu bir silsile halinde sürmekteydi.

Sultan Berkyaruk'un toplamda altı tane veziri olmuştur. Bunlar sırasıyla İzzülmülk (486-487), Müeyyidülmülk (487-488), Fahrülmülk (488-490), Mecdülmülk el-Kummî (490-492), (Abdülcilil) Eazz-ı Dihistânî (493-495) ve Hâtürülmülk el-Beydebî (495-498). Vezirlerin ilk üçünün Nizâmülmülk Ailesi'nden seçildiği görülmektedir.²⁵¹ Yani Nizâmülmülk'ten sonra başlarda vezâret makamının için aynı Nizâmülmülk ailesi'nde kaldığı ve bu makamın babadan oğula geçtiği çağrışımı yapmaktadır. Bu durum Nizâmülmülk ailesi'ne saygının ve güvenin devam ettiği ve vezirler seçilirken akla gelenlerin yine bu aile mensupları olduğu görülmektedir. Ailenin Büyük Selçuklu Devleti nezdindeki bu değeri Muhammed Tapar ve Sencer dönemlerinde de devam edegelmiştir.²⁵²

Sultan Berkyaruk'un vefatından sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Sultan Muhammed Tapar olmuştur. O da Berkyaruk'un son dönemdeki siyasetini takip ederek kendine vezir seçiminde Nizâmülmülk Ailesi haricinden birisini tercih etmiştir. Bu vezir; vezâret makamına getirilmeden evvel nâiblik, katiblik ve müdebbirlik gibi devletin çeşitli vazifelerini yürütmüş olan Sa'dülmülk AVECÎ'dir.²⁵³ Bu zat, Sultan Melikşah döneminde de sarayın bilindik simalarından ve eşrafındandır.²⁵⁴ Yumuşak huylu ve mütevaziliği ile bilinen Sa'dülmülk AVECÎ, devlet işlerinde şefkat ve temkini şiar edinerek vezâret makamını idare etmiştir.²⁵⁵

Sa'dülmülk'ün 498/1104 senesinde vazifeye başladığındaki ilk icraatlarından biri; Sultan Berkyaruk'un başkomutanı Emir Ayaz'ı anlaşma yapma tuzağıyla yanına davet etmesi

²⁵¹ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 104.

²⁵² Zeki, "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi", 81.

²⁵³ Abbas İkbâl, *Vizâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 122; Kirmânî, *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*, ed. Muallim Rafet (Tahran: Kütüphan-e-i Meclis- i Sena, 1925), 57.

²⁵⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/91.

²⁵⁵ Hândmir, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 183.

ve orada öldürmesi olmuştur.²⁵⁶ Sonrasında da İsfahan bölgesine düzenlemiş olduğu seferler sayesinde Bâtınîlik ile mücadelede önemli başarılar elde etmiştir.²⁵⁷

Sa'dülmülk, bu başarıları elde ederken ondan rahatsız olan ve onu konumundan etmek isteyen bir grup da bulunmaktaydı. Bu kişiler arasında İsfahan Kadısı Sadreddin Hocendî, Ebû Saîd Hindû ve Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk bulunmaktaydı.²⁵⁸ Bu isimler Sa'dülmülk aleyhinde bir ittifak kurmuş ve onun hakkında Bâtınîlerle irtibatlı olduğu iddiasıyla bazı söylemler yaymışlardır.²⁵⁹

Muhammed Tapar ise veziri hakkındaki bu dedikodulara kulak asmayarak vezirine itimat etmekteydi. İsfahan imamları yine de bu meseleyi gündemde tutmaya çalışmış ve sultanı bu konuda ikna etme çabalarına devam etmişlerdir.²⁶⁰ Sonunda ise emellerine vasıl olmuşlar ve Sa'dülmülk'ün Bâtınîlerle irtibatının olduğunu ispatlayacak bir mektup ele geçirmişlerdir.²⁶¹

Bu mektuptan sonra veziri Sa'dülmülk'ü zindana attıran Sultan Muhammed Tapar daha sonra ise hakkındaki yayılan söylemlerden dolayı hem halkı teskin etmek, hem de Bâtınîlik algısını bertaraf etmek adına vezirini İsfahan Kapısı'nda astırmıştır.²⁶²

Sa'dülmülk'ün ölümünün ardından vezâret makamı tekrardan Nizâmülmülk'ün Oğulları'ndan bir sima ile buluşmuş ve yeni vezir Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk olmuştur. Bu gelişmeyle aile itibarı yeniden yükselmiş ve değer kazanmıştır.

Sultan Muhammed Tapar yeni vezirinin kim olacağı ile alâkalı öncelikle devlet erkânıyla istişarede bulunmuş ve bu mecliste bazı isimler üzerinde durulmuştur. Sultan ise Nizâmülmülk Ailesi'nden yana bir tutum sergileyerek Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk'ü vezirliğe atamıştır.²⁶³

2.7.5. Fahrülmülk'ün Şahsiyeti

Fahrülmülk, tarih 10 Muharrem 500/11 Eylül 1106'yı gösterdiğinde bir Batınî fedaisi tarafından öldürülmüştür.²⁶⁴ Vakur ve cömert bir şahsiyet olması onu insanlar arasında saygın

²⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi 'l-Mülûk ve 'l-Ümem*, 17/91.

²⁵⁷ Hândmir, *Düstûru 'l-Vüzerâ*, 183.

²⁵⁸ Kirmânî, *Nesâimü 'l-Ashâr min Letâimü 'l-Ahbâr*, 54; Râvendî, *Râhatü 's-Sudûr ve Âyetü 's-Sürûr*, 1/158.

²⁵⁹ Hândmir, *Düstûru 'l-Vüzerâ*, 183.

²⁶⁰ Şebankarâyî, *Mecmeü 'l-Ensâb*, 2/110.

²⁶¹ Râvendî, *Râhatü 's-Sudûr ve Âyetü 's-Sürûr*, 1/159; Şebankarâyî, *Mecmeü 'l-Ensâb*, 2/107.

²⁶² Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzûrg-i Selçûkî*, 122.

²⁶³ Zeki, "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi", 83.

²⁶⁴ İbnü'l-Fütî, *Mecmeü 'l-Âdâb fî Mu'cem 'ül-Elgâb*, 3/205.

bir konuma yerleştirmiş ve sevilmesini sağlamıştır. Ayrıca ilme ve âlime de çok hürmetkar olan Fahrülmülk eğitim konusunda önemli katkılar sunmuş bir devlet adamıdır. Âlimlerin, talebelere ve halka yarar sağlaması için çabalar sarfetmiştir. Nizâmiye Medreselerine, alanında mahir hocalar atayarak medrese eğitim sistemini daha kaliteli hale getirmeye çalışmıştır. 499/1105 senesinde Şafii Fakih Ebû Abdullah et-Taberî'yi talebe yetiştirmek üzere Bağdat Nizâmiye Medresesi'ne tayin etmiştir. Yine aynı sene Nizâmiye Medresesi meşhur müderrislerinden İmam Gazzâli hac dönüşünde, bir daha devlet hazinesinden maaş almamak adına karar alınca Fahrülmülk onu bu kararından döndürmeye çalışmış ve bunda muvaffak olmuştur. İmam Gazzâli'yi Nişabur Nizâmiye Medresesine atayarak müderrislik vazifesinde kalmasını sağlamıştır.

2.7.6. Gazzâli ve Fahrülmülk İlişkisi

Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâli Bağdat'a ulaştığında tebliğini yapması ve Bağdat Nizâmiye Medresesinde müderrisliğine devam etmesi talep edilmiştir. Burada pek çok talebeye fıkıh, usûl ve diğer konularda dersler vermiştir. Bu eğitimler neticesinde de büyük bir kitleye ulaşarak şöhret ve itibar kazanmıştır. Ancak bu derslerin, Gazzâli'nin hastalanması sebebiyle çok uzun sürmediği bilinmektedir. Gazzâli hastalık sebebiyle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalınca Hicaz'a doğru yönelmiş ve hacı olmuştur. Bu kutlu yolculuğunun akabinde ise Şam'a gitmiştir. Şam'da bir müddet konakladıktan sonra ise yaklaşık iki seneliğine Kudüs'te ikamet etmek üzere de Şam'dan ayrılmıştır.²⁶⁵

Gazzâli'nin Bağdat'tan ayrılışının, Batınlık Hareketi ile ilgili olduğu da söylenmiştir. Bu tehlike o topraklarda hala ciddiyetini sürdürmekteydi ve Gazzâli'nin de bu sebeple Bağdat'tan tedbir amaçlı çıktığı düşünülmektedir. Nizâmülmülk ile Gazzâli, Sunni İslâm'ı kuvvetlendirip zehirli Bâtınî düşünceleri insanlardan uzaklaştırmak amacıyla güzel bir birlik oluşturmuşlardı. Nizâmülmülk konunun siyasî kanadını, Gazzâli ise ilmî kanadını oluşturmaktaydı. Bütün bunlar düşünüldüğünde de Nizâmülmülk'ün öldürülmesi Gazzâli'ye derinden tesir etmişti.²⁶⁶

Dönemin Abbasî Halifesi el-Mustazhir Billah, İmam Gazzâli'den bu giderek yaygınlaşan ve devlet için de tehdit oluşturan Bâtınîlik düşüncesi konusunda yardım istemiştir. Ondan bu tehlikeli topluluğun öğretilerini meydana çıkarmasını ve bu öğretilerle mücadele etmesini talep etmiştir. İmam Gazzâli bu talebe müspet dönüş yaparak Bâtınî

²⁶⁵ Muhammed İsmail el-Mugaddam, *Durûsu's-Şeyh*, ts., 80/18.

²⁶⁶ Muhammed İsmail el-Mugaddam, *Durûsu's-Şeyh*, 80/18.

düşüncesine karşı reddiye sadedinde pek çok eser yazmıştır. Ayrıca halifenin ismini verdiği el-Mustazhiri adlı kitabını kaleme almıştır. İmam Gazzâli'nin bu eylemleri Bâtînîler'i oldukça rahatsız etmekteydi. Zira onlar fikirlerini yaymaya çalıştıkça Gazzâli bunlara mâni olmakta ve insanlara onların hakikat sandıklarının çürütecek deliller sunmaktaydı. Dolayısıyla Bâtînîler rahatça düşüncelerini insanlara aşılammamakta ve zaman zaman da engellerle karşılaşmaktaydılar. Bütün bunlardan kurtulmak adına Gazzâli'yi hedeflerine çoktan koymuşlardı. Onu yok ettikleri takdirde işleri daha kolaylaşacak ve büyük bir engelden kurtulmuş olacaktı. Gazzâli, Bâtînîlerin kendisi hakkındaki bu planlarını hissetmiş ve 488/1095 senesinde Bağdat Nizâmiye Medresesi'ndeki yerine kardeşi Ahmed'i vekil bırakarak şehirden ayrılmıştır. Sonrasında ise kendisini felsefeye adanmış ve filozofların eserlerini okumuştur. Okumalarının ardından da filozofların tutarsızlığını tenkit ettiği eseri olan Tehâfütü'l-Felâsife adlı eserini kaleme almıştır.²⁶⁷

Bu eseri kaleme alması ve felsefeye ilgilenmesi ise Bağdat'tan çıkış nedeni ile ilgili farklı yorumlara kapı aralamıştır. Bazı kimseler onun ailesini, parasını, öğretmenliğini bırakıp gitmesini bu şüphe ve arayışlar dönemiyle alâkalandırmışlardır.²⁶⁸

Gazzâli'nin Bağdat'tan ve müderrislik vazifesinden ayrılmak istemesindeki temel neden olarak dünyaya dalmaktan, şöhret ve itibar sahibi olmaktan, esas gayeyi ıskalayıp bu dünyanın geçici tatminlerine dalmaktan korkması yatmaktaydı. Yine ahiret yolunda ehemmiyeti olmayan ilim ve işlerle meşgul olmak, bunlara dalmak da onu rahatsız eden bir noktaydı. Bütün bu düşüncelerden sonra dünya ahiret dengesini yakalamak ve hakikat olana, ahiret için gerekli olana daha da yakınlaşmak adına Mekke ve Medine'ye doğru yolculuğa çıkmıştır. Bu yolculuğunu halifeden ve onun gitmesine mâni olacak kişilerden gizli tutmaya çaba sarfetmiştir. Zira halifenin Bâtînîlerle mücadelesinin fikri kanadında Gazzâli çok önemli bir yere sahip bulunmaktaydı.²⁶⁹

Gazzâli 10 sene süren Hicaz, Şam, İskenderiye ve Kudüs yolculuğunun ardından Nişabur'a dönmeyi kabul etmiştir. Bu ise 498/1105 senesinde, Vezir Fahrülmülk sayesinde olmuştur. Fahrülmülk o sırada Horasan Valisi Sencer b. Melikşah'ın vezirliğini yürütmekteydi. Gazzâli'yi ise medreselerde yeniden görmeyi çok istiyordu. Bunun için Fahrülmülk Gazzâli ile konuşmalar yapmış, çok ısrarcı davranmış ve onu ikna etmeye çalışmıştır. Gazzâli bu ısrarlara ve taleplere müspet bir dönüş yaparak birkaç ay sonra Nişabur

²⁶⁷ Muhammed İsmail el-Mugaddam, *Durûsu's Şeyh*, 80/18.

²⁶⁸ Muhammed İsmail el-Mugaddam, *Durûsu's Şeyh*, 80/18.

²⁶⁹ Muhammed İsmail el-Mugaddam, *Durûsu's Şeyh*, 80/19.

Nizâmiye Medresesi'nde talebe yetiştirmek üzere müderrislik vazifesini yeniden icra etmeye başlamıştır.²⁷⁰

Buradan anlaşılmaktadır ki Fahrülmülk, ilim ve âlime çokça ehemmiyet vermekte ve bu konulardaki çabasını ve ısrarını da netice elde edene dek bırakmamaktadır. Lakin Gazzâli'nin bu müderrisliği uzun sürmemiştir. Onun müderrisliğe başlamasından kısa zaman sonra Bâtînîler Fahrülmülk'ü devirmişler ve öldürmüşlerdir. Bunu haber alan Gazzâli de 503/1109 senesinde süratle şehirden çıkarak ikinci kez Tus'a gitmiş ve oranın bir kasabası olan Taberan'da yaşamıştır. 14 Cemaziyelahir 505/19 Aralık 1111 tarihinde de yine burada vefat etmiştir.²⁷¹

Fahrülmülk, Sultan Berkyaruk'un vezirliğinden azledilmiş ve Nişabur'a doğru yönelmiş burada Melikşah'ın küçük oğlu Sultan Sencer'in yanına gelmiştir. Sencer b. Melikşah Sultanlığı'nda da tekrardan vezirlik makamına oturmuştur. Bu makamı tekrardan elde edince makamına göz dikenlerin bertaraf edilmesi hususunda da daha dikkatli ve acımasız davranmıştır. Bu bağlamda Sultan Sencer'den amcasının oğlu Şihabülmülk'ü kendisinin makamını ele geçirme niyetini gerekçe göstererek öldürmesi talebinde bulunmuştur. Sultan Sencer bu talebi reddetmiş olsa de vezirinin endişesine binaen Şihabülmülk'ü tedbir almak adına Beyhak'a göndertmiş ve orada denetim altında tutulmasını emretmiştir.²⁷²

Beyhak'ta yaşamaya başlayan Şihabülmülk, bölge valisinin ona karşı olumlu tutum ve davranışlarından dolayı da herhangi bir sorunla karşılaşmadan hayatına devam etmiştir. Ancak bu çok da uzun sürmemiştir. Zira Fahrülmülk, onu göndertmiş olsa da ölüm haberini almadan tatmin olmayacaktır. Dolayısıyla Şihabülmülk, Beyhak'tayken, Sultan Sencer'e onun öldürülmesi hususunda baskı ve telkinlerde bulunmaya kararlı bir biçimde devam etmiştir. Bu ısrarlara dayanamayan Sencer de Şihabülmülk hakkında ölüm emri vermiştir.²⁷³

Şihâbülmülk bir süvarinin kendisine doğru yaklaştığını görünce öldürüleceğini sezmiş ancak o sırada ona Fahrülmülk'ün ölüm havadisi ulaşmıştır. Bu hadisenin kaleme

²⁷⁰ Muhammed İsmail el-Mugaddam, *Durûsu's Şeyh*, 80/20.

²⁷¹ Muhammed İsmail el-Mugaddam, *Durûsu's Şeyh*, 80/21.

²⁷² Tuğba Şahbaz Altınsoy, "Endülüslü Bir Âlimin Gözünden Büyük Selçuklu Sultanları ve Devlet Adamları", *İkinci Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İnan Sempozyumu*, ed. Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuz Yılmaz (Konya: Neupress, ts.), 455-487.

²⁷³ Tuğba Şahbaz Altınsoy, "Endülüslü Bir Âlimin Gözünden Büyük Selçuklu Sultanları ve Devlet Adamları", 455-487.

alındığı kaynakta hakikat boyutunun delillendirilemeyeceği zikredilerek bu malumata yer verilmiştir.²⁷⁴

2.7.7. Fahrülmülk'ün Ölümü

Fahrülmülk'ün 500/1106 tarihindeki ölümü Bâtınî bir fedai tarafından üstüne atlanmak suretiyle bıçak saplanarak olmuştur. Kaynaklar bu Bâtınî fedainin, Fahrülmülk'ü öldürmeden önce ona bir hikâye anlattığını da kaydetmişlerdir.

Fahrülmülk o yıl aşura günü geldiğinde oruçluydu ve o aşura gününde de öldürülmüştü. Ölümünden önce ise arkadaşlarına geceleyin gördüğü bir rüyayı anlatmıştı. Fahrülmülk rüyasında Hz. Hüseyin'i (ra.) görmüş ve Hz. Hüseyin'in kendisine: "Bize gelmekte acele et, iftarın bizimle olsun. Aklım onunla meşgul, Allah'ın hükmünden ve kaderinden kaçış yoktur." demişti. Rüyayı dinleyen arkadaşları Fahrülmülk'e: "Allah seni korusun. Senin için doğru olan bugün, bu gece dışarı çıkmaman ve evinde kalmandır." demişler ve Fahrülmülk arkadaşlarının tavsiyelerine kulak vermiş ve o günü evinde geçirmişti. O gün boyunca çokça dua etmiş, Kur'ân-ı Kerîm okumuş ve sadakalar infak etmiştir.²⁷⁵ Fahrülmülk'ün toplam ömür süresi altmış altı yıla tekabül etmektedir. Fahrülmülk nasıl ki vezir olması bakımından babası Nizâmülmülk ile aynı kaderi yaşamışsa, ölüm cihetinden de babasıyla benzer kaderler yaşamıştır. Zira babası Nizâmülmülk de bir Bâtınî fedai tarafından bıçaklanarak bir suikast sonucu öldürülmüştü.²⁷⁶

Ertesi gün ikinci vakti olduğunda bulunduğu evden kadınların kalmış olduğu eve gitmek üzere evinden çıkan Fahrülmülk, yolda yürürken çok mahzun ve mağdur bir ses duymuş ve bu feryatlara kayıtsız kalmak istememiştir. Bu biçare mazlum insan, yardım eden kimsenin bulunmayışına şöyle sitem etmekteymiş: "Müslümanlar gitmiş, zulme mani olacak ve mazlumun elinden tutacak kimse kalmamış, bir mağduriyeti giderecek veya çaresiz yardıma muhtaç bir insanın elinden tutacak kimse kalmamış."²⁷⁷ Fahrülmülk bu siteminin akabinde feryat eden şahsı şefkat ve merhametle yanına çağırmıştır. Daha sonra yanına gelen şahsa neyi olduğunu sormuş ve derdini dinlemeye koyulmuştur ki şahıs Fahrülmülk'e bir pusûla, bir kağıt uzatmış ve bir hikaye anlatmaya başlamıştır. Fahrülmülk kağıdı tetkik

²⁷⁴ Muhammed b. Turtûşî, *Siracü'l-Mülük* (Beyrut: Darü'l-Minhac, ts.), 650-651.

²⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/532.

²⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/532.

²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/532.

etmeye, anlamaya çalışırken ona yaklaşan şahıs birden bir bıçak çıkartmış ve Fahrülmülk'e saplamıştır.²⁷⁸

Bıçak, öldürücü bir darbeye saplandığı için de Fahrülmülk orada vefat etmiştir. Vakıanın ardından bu şahıs yakalanarak Sultan Sencer'in huzuruna çıkarılmıştır. Huzura çıkan kişinin bir Bâtînî fedaisi olduğu anlaşılmıştır. Bu Bâtînî şahıs huzurda hesap vermek üzere bulunduğu sırada Sultan'ın arkadaşlarından kimisine de iftira atmış ve ifadesini bu yönde yapmıştır. İtirafına göre Fahrülmülk'ü öldürmesini onların istediğini ve kendisine öldürttüklerini söylemiştir. Bu söylenenlerin ardından bu zikrettiği şahıslar infaz edilmiştir. Akabinde de Bâtînî şahıs öldürülmüştür.²⁷⁹

2.7.8. Büyük Selçuklu Devleti Şairlerinden Emir Muizzî'nin Dîvân'ında Fahrülmülk İle İlgili Kaleme Alınan Şiirler

Büyük Selçuklu Devleti'nde "Melikü'ş-Şuara" unvânıyla şöhret kazanan Emir Muizzî (ö.518-521/1124-1227) dönemin edebiyat, kültür ve tarihine ışık tutması yönüyle de önemli bir şahsiyettir. Esasen methiye niteliğinde şiirler kaleme almasıyla tanınmıştır. Sonrasında kaleme almış olduğu mersiyelerle de dönemin önemli şahsiyetlerinin tanınması ve bilinmesi açısından şiirleri büyük bir önemi haiz olmuştur.

Muizzî'nin yaklaşık 19 000 beyiti ihtiva eden Dîvân'ı özellikle Selçuklu Sultanları, saray erkânı ve devlet ricâli hakkında kaleme alınmış şiirlerden oluşmaktadır. Tarihe tanıklık ve kaynaklık eden bu edebî çalışma konumuzun şahsiyetlerinden biri olan Fahrülmülk'ü de konu edindiğinden bu bölüme önemli bir katkı sunmuştur.²⁸⁰

Muizzî, Fahrülmülk'e mersiye yazarken Fahrülmülk'ün babası Nizâmülmülk gibi vezirlik makamını çok iyi temsil ettiğini, babasının Safer, kendisinin ise Muharrem ayında aşura gününde vefat etmelerinden dolayı Allah'a şükrettiğini ifade etmiştir. Amelleri ve icraatlarıyla peygamberi hoşnut ettiğini, geride hoş bir sada bıraktığını, adının insanlığın hayrına, Arapların kıvancına vesile olduğu, Acem'e itibar kazandırdığını söylemiştir. Bunlara ek olarak yaptığı bütün işleri babası ve dedesinden gördüğü üzere liyâkatle ve hakkını vererek

²⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/42.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/532; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, 34/41.

²⁸⁰ Gökhan Gökmen, "Emîr Mu'izzî Dîvânı'nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler", 140.

yaptığını, babasının ölümünün çok acı verdiğini lakin oğlunun bu acıları sardığını, vezâret makamına ve ahaliye babasının yokluğunu hissettirmemek üzere çabaladığını söylemiştir.²⁸¹

“Babası (Nizâmülmülk) vezirlikten cennet-i âlâya intikal edince, vezirlik makamı, vezir oğlunun (Fahrülmülk) bahtı ve ikbaliyle cennet-i âlâ gibi oldu.

Güneş batıda birden saklandı (baba), doğudan parlak ay ortaya çıktı (oğlu).

Kaza, o ayda taziye elbisesini attı; kader, bu ayda tebrik müjdesini getirdi.

Allah’ın huzurunda kıyamet gününde şikâyet ve şükür eder, baba Safer ayından oğul da Muharrem ayından.

Olmalıydı, kalem gitti ve saltanatı birinden alıp diğerine teslim eden Allah böyle istedi.

Babasının gönlünün mutluluğu, ahirette oğlu sayesinde. Dünyada oğlunun başının kıvançlı olması da babası sayesinde.

Peygamberin adı ve babanın makamı bugün senindir. Babanın ve peygamberin ruhları seninle şâddir.

Senin adın hem insanlığın hayrı hem de Arapların kıvancıdır. Bugün Acem’in güzelliği ve insanlığın süsü sensin.

Nizam vezirliği ve fahri sana miras kaldı. Âlemde bundan daha güzel ve hoş olan nedir?

Baban ve deden, bütün işleri hakkaniyetle yaptılar. Allah, doğu mülkünü hak sahibine verdi.

Cihan halkının ciğerine cömertlikten bir merhem sür. Çünkü babanın yokluğu/acısı ciğerleri dağladı.

Bu saltanata babanın makamına/yerine otur. Bu millete babanın gözüyle bak.”²⁸²

Muizzî mersiye yazdığı başka bir şiirinde Fahrülmülk’ün şehit olduğunu, onun şehadetiyle milletin mahzun olduğunu söylemiş, vefatını, Aşure Günü’ne tekabül etmesinden dolayı Hz. Hüseyin’in şehit edilmesine benzetmiştir.

“Ey şehit oğlu şehit! Senin derdinden şehriyar ve ordudan oluşan sayısız bir ümmet değersiz oldu.

Ya bir istekle namaz ve oruç ile Allah’ın yanındasın, ya da doğunun padişahı Sencer’in yanında hizmettesin.

²⁸¹ Gökhan Gökmen, “Emîr Mu’izzî Dîvânı’nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucirüddeve İçin Yazılan Mersiyeler”, 142.

²⁸² Mu’izzî, *Dîvân-ı Emîr Mu’izzî*, 410-411.

Aşure günü Hz. Hüseyin gibi acıyla şehit edildin. Bu mutluluktan dolayı şhadette Hüseyin'le aynısın.

Doğunun şâhının babasıydın, oğlundan ayrıldın ve orduyu bırakarak nereye gittin şimdi?"²⁸³

Yine Fahrülmülk'e yazdığı başka bir mersiyesinde; Onun dini yücelttiğini, vezâret makamına değer kattığını, babası ile beraber bu dine ve devlete büyük bir itibar kazandırdıklarını zikretmiştir.

"Vezir oğlu vezir ki vezirliğin değerini artırmıştır. Gevherin eski altına ya da mücevher gerdanlığa değer verdiği gibi.

Onun gibi ve babası (Nizâmülmülk) gibi başka bir vezir daha olmadı, olmayacak. Cihan var oldukça da gelmeyecek.

Üç şey ondan ferman ve hüküm aldı, o üç şey devât haşmeti, kağıthüsni ve kalem şeref ve makamı.

Alp Arslan öldükten sonra diyorlardı ki Muizzeddîn (dini yücelten), oğludur; Nizâmülmülk (mülkün nizâmı) de babasıdır. (Alp Arslan'ın ölümünden sonra hep şöyle dediler: evlat dini yüceltti, baba devletin nizâmı oldu.)

Eğer Muizzî (Fahrülmülk) ve Nizâm (Nizâmülmülk) dünyadan ayrıldılarsa, oğlu Muzaffer, babası Ebü'l-Muzaffer'dir."²⁸⁴

Muizzî'nin kaleme aldıklarıyla Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'e miras olarak yalnızca vezâret makamını değil din ve devlet nizamını, adaleti, tevazuyu, güzel ahlakı ve diğer erdemleri de bıraktığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla babası Nizâmülmülk'ün ölümü gibi Fahrülmülk'ün ölümü de Selçuklu Devleti için büyük bir kayıp olmuştur.²⁸⁵

2.8. Vezir Ziyâülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti

Vezir hakkında bilgileri aktarmadan önce onun vezirliğe getirilmesinden önce vuku bulan bazı olayları ve gelişmeleri anlatmak dönemi anlamak açısından daha uygun olacaktır.

2.8.1. Ziyâülmülk Vezir Olmadan Önce Yaşanan Bazı Gelişmeler

Büyük Selçuklu Devleti'nde 498/1104'te veremden vefat eden Sultan Berkıyruk'tan sonra kardeşi Muhammed Tapar devletin tek hakimi ve sultanı olmuş merkezi otoriteyi şahsında toplamıştır. Kendisine vezir seçeceği esnada ilk seçimini ağabeyi Sultan Berkıyruk'un geleneğini devam ettirerek Nizâmülmülk Ailesi'ni hariç tutarak yapmıştır. Zira

²⁸³ Mui'zzî, *Dîvân-ı Emîr Mu'izzî*, 737-738.

²⁸⁴ Mui'zzî, *Dîvân-ı Emîr Mu'izzî*, 243-245.

²⁸⁵ Gökhan Gökmen, "Emîr Mu'izzî Dîvânı'nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler", 145.

Berkyaruk son vezirlerini bu vezir ailesinden seçmemiş ve vezâret makamı için başka kişiler tercih etmiştir.

Muhammed Tapar'ın Ziyâülmülk'ten önceki veziri olan Sa'dülmülk, vezir olarak atanmadan önce devletin nâiblik, katiplik ve müdebbirlik vazifelerini yürütmüştür.²⁸⁶ Ayrıyeten Tâcülmülk Ebü'l-Ğanâim'in emrinde de bir müddet vazife almıştır. Bu vazifesinin akabinde Müeyyidülmülk tarafından ise Dîvân-ı İstifa makamına atanmıştır.²⁸⁷ Son olarak da Muhammed Tapar tarafından 498/1104 senesinde vezir tayin edilmiştir.²⁸⁸ Aynı zamanda Melikşah Dönemi'nde de saray eşrafındandır.²⁸⁹

Sa'dülmülk; güzel huylu, mütevazi, merhametli ve tedbirli vasıflarıyla bilinmiş ve vezâret makamını iyi idaresiyle tanınmıştır.²⁹⁰ Muhammed Tapar'ın iktidarını destekleyen Sa'dülmülk 498-500/1104-1106 tarihleri arasında iki yıllık vezirlik müddetinde ilk iş olarak Berkyaruk'un başkumandanı Emir Ayaz'ı barış vaadiyle yanına davet etmiş ve onu öldürmüştür. Yine Bâtınîlik meselesi ile alâkadar olmuş ve İsfahan civarında bu harekete büyük darbeler indiren seferler düzenlemiştir.²⁹¹

Onun bu başarıları belli bir kesimi rahatsız etmiştir. İsfahan Kadısı Sadreddin Hocendi, Ebu Said Hindu ve Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk Sa'dülmülk aleyhinde, onu makamından etmek üzere bir ittifak oluşturmuşlardır.²⁹² Onun Bâtınîlerle irtibatlı olduğunu iddia etmişlerdir.²⁹³ Bu iddiaları Sultan'ı inandırmaya kifayet etmemiş, İsfahan imamları bu konuyu devamlı güncel tutmaya çabalamışlardır.²⁹⁴ Sa'dülmülk'ün Bâtınîlerle mektuplaştığını kanıtlayan bir mektup elde etmişler ve bunu sultana takdim etmişlerdir. Sultan bu delilden sonra Sa'dülmülk'ün Bâtınîlerle irtibatlı olduğu konusunda kani olmuş ve vezirinin cezalandırılma sürecini başlatmıştır.²⁹⁵

Sa'dülmülk, bir vezirde aranan vasıfları kendisinde barındırmıştı ve başarılarına da imza atmıştı lakin onun Bâtınîlerle olan irtibatı bunları gölgelemiştir. İlk başta vezirine

²⁸⁶ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", 89; Kirmanî, *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*, ed. Muallim Rafat (Tahran: Kütüphane-i Meclis-i Sena, 1925), 57; Handmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 183.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/350.

²⁸⁸ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/148.

²⁸⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/91.

²⁹⁰ Hândmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 183.

²⁹¹ Hândmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 183.

²⁹² Kirmanî, *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*, 54; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/158.

²⁹³ Hândmir, *Düsturu'l-Vüzerâ*, 183.

²⁹⁴ Şebankarâyî, *Mecmeü'l-Ensâb*, 2/110.

²⁹⁵ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/159; Şebankarâyî, *Mecmeü'l-Ensâb*, 2/107.

itimadından dolayı sultan, bu dedikodulara ve uyarılara kulak asmasa da daha sonra ortaya çıkan delillerden ve belgelerden dolayı ikna olmuştur.

Sultan Muhammed Tapar, Şevval 500/Mayıs-Haziran 1107 tarihinde veziri Sa'dülmülk'ü tevkif, malını da müsaadere ettirmiştir.²⁹⁶ Sonrasında ise halkı teskin etmek ve söylentileri de bertaraf etmek için onu İsfahan Kapısı'nda astırmıştır.²⁹⁷

Sa'dülmülk'ten sonra vezâret makamı tekrardan Nizâmülmülk ailesinden bir sima ile bulunmuş ve Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk vezâretin başına getirilmiştir. Nizâmülmülk ailesi Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar dönemlerinde böylelikle devlet içindeki varlıklarını muhafaza ederek devam ettirmişlerdir.

Muhammed Tapar, saltanat makamının sahibi olmadan evvel sarayda yerleşik bulunan Nizâmülmülk Ailesi, sultan olduktan sonra da saraydaki yerlerini korumuşlardır. Muhammed Tapar'ın vezirliğini toplamda yedi kişi yürütmüştür ve bu yedi kişiden üçü Nizâmülmülk evladındandır. Bütün vezirler görevde kalma süreleriyle sırasıyla şöyledir: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (492-494), Nasirülmülk b. Muhammed b. Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk (494), Hatirülmülk Beydebîdi (494-495), Sa'dülmülk (498-500), Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk (500-504), Hatirülmülk (504-511) ve Rebibüdevle (511'de 45 gün).²⁹⁸

2.8.2. Ziyâülmülk'ün Doğumu ve Selçuklu Vezirliğine Tayin Edilmesi

Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk, Belh'de doğmuştur. Doğum tarihi hakkında bir bilgi bulunamamıştır. İsfahan'da eğitimler almıştır. Annesi Gürcia adlı bir Gürcü prensesi olan Ziyâülmülk hem anne hem de baba tarafından soylu kişilere mensuptur.²⁹⁹ Babası Nizâmülmülk hayattayken İsfahan ve Hemedan şehirlerinde yaşamıştır. Hemedan'da 500/1106 senesine kadar çalışmaksızın yaşamakta olan Ziyâülmülk, bu seneden itibaren Hemedan Reisi eş-Şerif Ebû Hâşim (Murteza) tarafından zorluk ve zulümle karşılaşmaya başlamıştır. Bu eziyetlerden daralan Ziyâülmülk, Ebû Hâşim'in yaptıklarını Muhammed Tapar'a bildirmek ve ondan yardım talep etmek üzere İsfahan'a doğru yolculuğa çıkmıştır. İbnü'l-Esîr, onun İsfahan yolculuğuna çıkma kararını ve Selçuklu Sarayı'na girişini eserinde şöyle zikretmiştir: “Ebû Nasr Ahmed b. Nizâmülmülk, ailesinin Selçuklu Devleti'ndeki

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/350.

²⁹⁷ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, 122.

²⁹⁸ Hândmir, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 181; Kirmanî, *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*, 54; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/152.

²⁹⁹ Efe Yeşildurak, “V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri”, 409.

değerini kaybettiğini görünce Hemedan'daki evine kapandı. Diğer yandan Hemedan Reisi Eş-Şerif Ebû Haşim de kendisine eziyet etmeye başladı. Bunun üzerine şikâyet etmek üzere Selçuklu Sarayı'na gitti. Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, veziri Sa'dülmülk'ü hapse attığı sırada ikinci Nizâmülmülk lakaplı Ziyâülmülk henüz yoldaydı. Selçuklu Sarayı'na varınca Muhammed Tapar, onu vezâret makamına uygun görerek hil'at giydirdi. Devlet idaresini ona verip makamını kuvvetlendirdi.”³⁰⁰ Onun yolculuğu esnasında Muhammed Tapar da eski veziri Sa'dülmülk problemiyle uğraşmaktaydı. 3 Şaban 500/30 Mart 1107 tarihinde hapsedilen ve mal varlığına el konulan Sa'dülmülk beraberinde yine kendisi gibi Bâtinîlikle irtibatlı olan devletin ayanlarından dört kişiyle birlikte İsfahan Kapısı'nda asılmıştır.³⁰¹

İdam meselesi nihayete erdikten sonra vezirsiz kalan sultan, yeni seçeceği vezir hakkında istişare etmek üzere devlet erkanyla bir mecliste toplanmıştır. Mecliste bazı kimseler üzerinde yoğunlaşmış Muhammed Tapar'ın eski vezirlerinden Hatirülmülk'ün adamları onu vezirliğe getirtmek için çabalamışlardır.³⁰²

Muhammed Tapar'ın ise akli ve kalbi, Selçuklu Devleti'ne büyük emekleri geçmiş, bu devletin yükselmesinde, medeniyet haline gelmesinde ve bir cihan devleti olmasında büyük bir paya sahip olmuş Nizâmülmülk Ailesi'nden yanaydı. Sultan bu aileden sitayişle bahsetmiş ve şu sözleri zikretmiştir: “Benim atalarım Nizâmülmülk'e bereket yağdırmışlardır. Onun üzerinde pek çok hakları vardır. Nimete layık kişi onun oğulları hanedanımızın yetiştirdiği kimselerdir. Onlara vazife vermeden geçmek mürüvvetsizliktir.”³⁰³

Bu sözleriyle onlara verdiği kıymeti vurgulayan sultan, atalarının tecrübesine de dayanarak Ziyâülmülk Ebu Nasır Ahmed b. Nizâmülmülk'ü kendisine vezir tayin etmiştir. İsfahan'a şikâyetlerini arz etmek üzere gelen Ziyâülmülk vezâret makamının sahibi olarak burada kalmıştır. Kendisine; Sadrü'l-İslâm, Kıvâmüddin ve İkinci Nizâmülmülk unvânları verilmiş ve vazifesine Zilkade 500/Haziran 1107 tarihinde başlamıştır.³⁰⁴

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/541; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 163.

³⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/100; Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 83; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/542; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, 290.

³⁰² Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 163.

³⁰³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/546-547.

³⁰⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/546-547.

Ahmed b. Nizâmülmülk, vezirliğinden evvel Ziyâülmülk lakabıyla meşhur olagelmışti bu sebepten tarih kaynakları vezirlik öncesinde ondan Ziyâülmülk olarak bahsetmişlerdir. Vezirlik sonrasında ise daha çok ikinci Nizâmülmülk lakabı ile anılmıştır.³⁰⁵

2.8.3. Ziyâülmülk'ün Kişiliği ve Hizmetleri

Ziyâülmülk iyi kalpli, dürüst, müspet vasıflara sahip bir siyaset adamıydı. İdari ve siyasî meseleleri çözmeye mahir, işleri kolaylaştırıcı kabiliyete sahip birisiydi.³⁰⁶ Bu alandaki başarısını vezirliğe başlar başlamaz kanıtlayacak işlere imza atmıştır. Bâtınîlik tehlikesinin farkında olan vezir bu mesele için gerekli teçhizatı yaparak Emir Çavlı ile beraber etki uyandıran icraatlar yapmışlardır. 503/1109 senesinde Kerec'te çıkan Bâtınî isyanını çok sayıda Bâtınî fedaiyi öldürmek suretiyle başarılı bir şekilde bastırmışlardır.³⁰⁷

Bu dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nde böyle gelişmeler yaşanırken, Abbasî Devleti'nde de mühim bazı değişiklikler olmaktadır. 21 Recep 500/18 Mart 1107 tarihinde Abbasî Halifesi'nin veziri Ebü'l-Meâlî İbnü'l-Muttalib azledilip yerine Selçuklu Sultanı'nın da müsaadesi ve bilgisi doğrultusunda İsfahan'da ikamet eden Ebü'l-Kasım Ali b. Cehr vezâret makamına getirilmiştir.³⁰⁸

Selçuklu Sarayı'nda ise Sultan Muhammed Tapar ve veziri Ziyâülmülk iyi bir uyum yakalamışlardı. Sultan gittiği yerlere veziriyle intikal ediyor ve onu yanından hiç ayırmıyordu. Yine bir gün 20 Rebiülahir 501/8 Aralık 1107 tarihinde beraber Bağdat'a doğru bir yolculuğa çıkmışlardır. Şehre ulaştıklarında Sultan, vezirine beraberinde ona yardımcı olmak üzere Bağdat Şahnesi Porsuki'yi vermiş ve Bağdat'ı Hille Emiri Sadaka b. Mezyed gibi isyancı Arap emirlerden koruması ve bu emirlerin yapacakları tehlikeli eylemlere karşı bir güven ortamı oluşturulması hususunda Ziyâülmülk'ü vazifelendirmiştir. Vezir Ziyâülmülk bu itimada layık olmuş ve verilen vazifeyi liyâkatle yerine getirmiştir. Sultanı Muhammed Tapar ile birlikte Abbasî Halifesi'nin emniyetini tam anlamıyla sağlamak adına 19 Recep 501/4 Mart 1108'de ordu teçhizatlarını tamalayıp bir sefer tertip etmişler ve Sadaka b. Mezyed'in tamamen etkisiz hale getirilmesinde büyük pay sahibi olmuşlardır.³⁰⁹

³⁰⁵ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Târîh-i İran* (Tahran: Debir, 2008), 163.

³⁰⁶ Ukaylî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, 226; Kirmanî, *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*, 53.

³⁰⁷ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukîyye*, 81.

³⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülük ve'l-Ümem*, 17/112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/549-556.

³⁰⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 327.

Buradan da anlaşılacağı üzere Ziyâülmülk, yalnızca Selçuklu topraklarında değil Abbasî topraklarında da siyasî ve askerî meseleleri idare etme yeti ve kabiliyetini kanıtlamış bir devlet adamıdır.

Bu gelişmeler, Selçuklular ve Abbasîler arasındaki devletlerarası hukuku ve ilişkileri daha iyi hale getirmiş ve iki devlet arasındaki muhabbet ve bağ kuvvetlenmiştir. Selçuklu Devleti ile Abbasî Halifeliği'nin bağlarını güçlendiren bir başka unsur da evliliklerdir. Abbasî Halifesi el-Müstezhar, şehrinin emniyetini sağladıktan bir sene sonra 25 Şaban 502/30 Mart 1109 tarihinde, merhum Sultan Melikşah'ın kızı Mâhmelek Hatun ile evlenmiştir.³¹⁰ Ziyâülmülk, Hanefilerin Fakihî Ebü'l-Âla Said b. Muhammed ve Halifenin vekili, evlilik merasimine nikahı kıyan hatip olarak katılmışlardır.³¹¹ Bu önemli nikah Selçuklu payitahtı İsfahan'da kıyılmış ve Mahmelek Hatun'a bol miktârda altınla, yüz bin dinar mehir verilmiştir.³¹² Bu evlilikle beraber Selçukluların Arap Alemi'ndeki saygınlık ve nüfuzları artmış ve dolayısıyla Nizâmülmülk Ailesi'nin de etki ve yetkisi bu evliliğe bağlı olarak ziyadeleşmiştir.

Ziyâülmülk'ün vezirliğe getirilmesinden sonra icra ettiği başarılı vazifeleri hem sultan hem de halife nezdinde itibarını yükseltmiş ve ona saygınlık kazandırmıştır. Halifenin ve hükümdarın itimadını almayı başaran Ziyâülmülk'ün Irak Bölgesi'ndeki Hille Emiri Sadaka'ya karşı yapılan Numaniye Muharebesi'nde elde etmiş olduğu galibiyet ve bu galibiyet neticesinde Selçuklu'ya kazandırmış olduğu topraklar, tarihte onu başarılı bir devlet adamı olarak yazılmasına vesilelerden biridir. Aynı zamanda şairler de şiirlerinde ondan övgüyle bahsetmişlerdir.³¹³

Ziyâülmülk'ün Numaniye Savaşı'ndaki galibiyetini Şair Ebiverdi şöyle kaleme almıştır: “Onun kötü yüzü sana belli oldu, sen de apaçık zafer elde ettin! Keskin kılıcınla onu öldürdün!” Şiirin devamında da Sadaka'dan bahsetmiş ve şunları söylemiştir: “O “Sadaka Babil yurdunda müstebit olarak hüküm sürerdi. Ona emir, elçi gönderdi ancak o sulha yaklaşmadı.”³¹⁴

Akabinde yine Ziyâülmülk'e yer vermiş ve ondan şu vasıflarıyla bahsetmiştir: “Vezirin rütbesi yerleşmiş ve yeterli ise onun yokluğu ciddi bir yükseklik değildir. Ebu Nasr

³¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/549-556.

³¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 17/112; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/549-556.

³¹² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/549-556; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 162.

³¹³ Zeki, “II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdari Etkisi”, 87.

³¹⁴ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 165.

Nizâmülmülk varlığını devam ettirdi. Düşman hile yapsa da ondaki yücelik devam etti. İki kedi (Nizâmülmülk ailesi dışındaki iki vezir) kaybolduktan sonra bize Nizâmülmülk'ü (birinci Nizâmülmülk'e işaret) diri olarak iade etti."³¹⁵

Bu dönemin devlet adamlarının yalnızca siyasî ve askerî kimliği değil ilmi kimlikleri de bulunmaktaydı. Ziyâülmülk de bu kimliği üzerinde taşıyan bir devlet adamıydı. Onun icraatları yalnızca idarî sahalarda değil ilmî sahalarda da olmuştur. Devletin dirliği ve düzeni için isyancı emirlerle mücadele ettiği kadar devletin medeniyet ve kültür düzeyini korumak ve yükseltmek adına ilim, irfan ve hikmet ehlini de gözetmiş ve muhafaza etmiştir. Ziyâülmülk âlimleri himaye etme hususunda önde gelen devlet adamlarından birisi olmuştur. Nitekim kardeşleri Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk de bu hususta hassasiyet sahibiydiler. O da aileden gelen bu manevi mirası üstlenmiş ve üzerine düşeni yapmıştır. Büyük Selçuklu'nun meşhur ve bilge Âlimi İmam Gazzâli'yi Nizâmiye Medreseleri'nde ders vermek ve talebe yetiştirmek üzere Ziyâülmülk de kendi döneminde davet etmiştir.³¹⁶ Medreselerde daha kaliteli bir eğitim verilmesi için çabalamıştır.

Ziyâülmülk'ün mücadele ettiği ve alâkadar olduğu bir diğer mesele de Bâtınîlik meselesidir. Zira bu mesele onun için hem şahsî hem de siyasî boyutu olan bir meseleydi. Babasının intikamını almak ve devleti selamete erdirmek hedefleriyle bu konuyla titiz bir şekilde ilgilenmiştir. Bu konuda ilk olarak onların meskeni ve karargâhı olan Alamut Kalesi'ni hedefine almış ve bu köklü sorunun çözülmesi için buradan başlanması gerektiğine kanaat getirmiştir.³¹⁷

Bu zehirli birlikten uzun bir müddettir ahali de rahatsız ve şikayetçiydi. Sultan Muhammed Tapar da halkının bu şikayetlerinden ve konunun ciddiyetinden dolayı bu meseleyi çözüme kavuşturmaya karar vererek bunun için bir görevlendirme yapmıştır. Bu görev için iki güçlü adamını seçmiş veziri Ziyâülmülk'ün beraberinde emirlerinden Çavlu Sakavu'yu Alamut Kalesi'ne yollamıştır.³¹⁸

Bu kişiler daha öncesinde Huzistan ve Fars topraklarında da Bâtınîlerle savaşmış olduklarından bu anlamda tecrübelidirler. Bu tecrübeden hareketle Sultan kalenin

³¹⁵ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûkî*, 165.

³¹⁶ Ukaylî, *Âsârü'l-Vüzerâ*, 227.

³¹⁷ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, 291.

³¹⁸ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, 291.

fethedilmesinin yakın olduğunu düşünmekteydi. Curfadekan bölgesinde bu fetih müjdesini beklemekteydi.³¹⁹

Vezir ve askerleri de bu fetih haberini vermek için uğraşmaktaydılar. Vezir ve beraberindeki askerler kaleyi muhasara edip pek çok Bâtînî fedaisini de öldürmüşlerdi. Lakin mevsim kıştı ve havalar çok soğuktu. Bu çetin şartlarda savaşmak olanaksız hale gelmişti. Vezir iyi ilerlemiş olmalarına rağmen bu zorlu şartlardan dolayı kale muhasarasını kaldırma kararı almış ve askerlerini de geri çekmiştir.³²⁰

Alamut Kale'sinin kuşatması ile ilgili Aştîyânî'nin kaydettiği bilgiler ise şöyledir: Ziyâülmülk'ün kendisi Astevend Kalesi ile iştiğal etmekteydi. Çavlu Sakavu'yu ise babası Nizâmülmülk'ün intikamını alması için Alamut Kalesi'ne göndermişti.³²¹ Alamut'taki mağlubiyetin sebebi, zorlu kış şartlarının zuhûr etmesi, ordunun erzakının azalması ve hayvanların yemlerinin tükenmesinin yanında kuvvetle muhtemel bir diğer unsur da Vezir Ziyâülmülk'ün ordunun başında olmamasıdır. Bütün bunlar bu kuşatmanın başarısız olmasına sebebiyet vermiş ve Selçuklular, kendileri için hayati derecede önemli olan bu hedeflerine ulaşamamıştır.

Vezirin Bâtînîlerle olan mücadelesi şiire yansımış ve Kadı Errecânî bunu dizelerine şöyle aktarmıştır: “Gören her göz Nizam oğlu Nizam'a saygı gösterir emrine itaat eder.”³²²

Bâtînîler, Ziyâülmülk'ün bu ataklarından son derece rahatsız olmuşlardı. Babası da onları rahatsız etmişti ve onu da hedeflerine alarak suikast sonucu öldürmüşlerdi. Aynı şekilde bu sefer de oğlunu ağlarına almaya çalışmışlardır. Defalarca suikast düzenleyerek öldürmeye çalıştıkları Ziyâülmülk her defasında bu tuzaklardan kurtulmayı bilmiştir. Şaban 503/Şubat 1110 tarihinde düzenlenen bir suikastta ise Bağdat'ta camiye gitmek üzere yürürken Hüseyin Kahistani adlı bir Bâtînî fedaisinin hançer savurması üzerine boynundan yaralanmış ama bir müddet sonra iyileşmiştir. Bu vakıanın ardından Bâtînî suikastçı ve arkasında bulunan cemaat yakalanarak idam edilmiştir.³²³

³¹⁹ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 165.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/573; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*, 291.

³²¹ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 165.

³²² Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 165.

³²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/580; Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 169.

2.8.4. Ziyâülmülk'ün Vezirlikten Azledilmesi

Numaniye Savaşı'nda 19 Recep 501/4 Mart 1108 tarihinde Emir Sadaka'yı öldürerek zafer elde etmesi ve 503/1109 tarihinde Bâtınîler'den Alamut Kalesi'ni almak üzere kuşatma başlatması Ziyâülmülk'e kariyerinin zirvesini yaşatmıştı. Bu iki vakıa onu hem meşhur etmiş hem de devlette değerinin artmasına sebep olmuştur. Ancak onun açık ve doğru sözlü bir devlet adamı olması aynı zamanda çevresindeki diğer devlet erkanının devlet işlerine olan müdahalesine kapı aralamıştır. Bu durum da onun vezâret makamından mahrumiyeti ile sonuçlanmıştır.

Vezir Ziyâülmülk, 504/1111 senesinde Sultan Muhammed Tapar tarafından alınan bir karar ile vezirlikten azledilmiştir. Yerine de Hâtirülmülk olarak meşhur olmuş el-Hâtir Muhammed el-Hüseyînî tayin edilmiştir.³²⁴ Dört yıl 11 ay vezâret işlerini yürüten Ziyâülmülk'ün azlinden sonra Nizâmülmülk Ailesi'nin Büyük Selçuklu Devleti'ndeki tesiri azalmıştır.³²⁵

Sevgi Kübra Akdemirel'in hazırlamış olduğu tezden ulaşılan bilgiye göre; Farîsî tarihçi Handmir ise Ziyâülmülk'ün sonunu hazırlayan hadiseyi; Karun zenginliğinde olan Seyyid Ebû Hâşim Hemedânî ile aralarında zuhur eden husumet olarak kaydetmiştir. Ziyâülmülk'ün sultanın yanında devamlı siyadet'in (seyyidlik makamının) arkasından konuştuğunu, Seyyid Ebû Hâşim-i Hemedânî'nin de onun kötü vasıflarından bahsettiğini, kusurlarını saydığını söylemiştir.

Sultanın Hemedânî ile arasının iyi olmadığını bilen Ziyâülmülk, hazineye beş yüz bin dinar tutarında bir meblağ ödemeyi teklif ederek bu şahsı kendisine teslim etmesini sultana teklif etmiştir. Sultan da bu teklifi münasip bularak kabul etmiştir. Ebû Hâşim hakkında yapılan bu anlaşmadan haberdar olmuş ve harekete geçmiştir. Hemedan'dan İsfahan'a bilinmeyen bir yoldan gelerek bir haftada ulaşmış ve gelir gelmez de sultanın havâssından olan Karategin lakaplı bir şahısla irtibata geçmiştir. On bin dinar takdim ederek ondan, bu gece sultanın huzuruna çıkarak meramını dile getirebilmesi için yardım istemiştir.³²⁶

Sultanla oldukça yakın olan Karategin, teklif edilen meblağı alarak Ebû Hâşim'i hemen sultanın huzuruna çıkarmıştır. Huzura giren Ebû Hâşim, girizgahı sultana hayır dua ederek ve akabinde de değerli bir inciye takdim etmekle yapmıştır. Sonrasında da meramını

³²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, 8/585.

³²⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, 17/123.

³²⁶ Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Düstûru'l-Vüzerâ'ya Göre)*, 72.

yakarışlarla anlatmaya başlamıştır: “Uzun zamandır Vezir Ziyâülmülk canıma ve malıma kastetmektedir. İştittim ki bendenizi, beş yüz bin dinara satın almıştır. Din-i penah padişahın, Peygamber soyundan birini satması münasip değildir. Bundan dolayı kendisine ebedi bir kötü nam hasıl olur. Şimdi küçük bir ordunun giderleri için gerekli ise ben, sekiz yüz bin dinar meblağı, Sultanın vezirini bana teslim etmesi mukabilinde hazineye teslim edeyim.”³²⁷ Sultanın terazisinde hazineye girecek olan altın meblağı vezirinden ağır basmış ve bu taahhütü kabul etmiştir.³²⁸

Hedefine ulaşan Seyyid Ebû Hâşim, Sultan Muhammed Tapar’ın huzurundan mutlulukla ayrılmış ve Hemedan yolunu tutmuştur. Beraberinde de malı kabzetmek üzere sarayın hazinedarlarından bir gulam ona eşlik etmiştir. Hazine muhafızı Hemedan’a varınca seyyidin sarayında konuk edilmek ve iyi ağırlanmak istemiştir. Seyyid de ona, taahhüt edilen miktârın tartılıp, hesap edilinceye kadar konaklayacağı yerin kervansaray ya da sahra olacağını söylemiştir. Gulam duyduklarına ve ona uygulanan muameleye hiddetlenmişti ki Seyyid gulama; edep ve terbiyesini takınmasını söylemiş eğer bu tutumunda ısrar edecek olursa da evin kapısına onu astırmakla, suret ve sireti ondan daha iyi bin endamlı gulamı almaya yetecek yüz bin dirhemi de hazineye eklemekle tehdit etmiştir. Bu sözlerden sonra gulam kendini dizginlemiştir.³²⁹

Sultana gönderilecek meblağın sayılması ve tartılması bir haftayı geçkin zaman almıştır. Seyyid bu mal için ne bir borç para almış ne de bir mülk satmıştır. Tek seferde bu tutarı ortaya koymuş ve hazırlatmaya başlamıştır.³³⁰

Seyyid, sayımlar ve tartımlar neticesinde istenilen tutar tamamlanınca adamlarına ağaçlar getirmelerini emretmiştir. Bu ağaçları üçer karış uzunluğunda böldürtmüş ve oyuklar açtırmıştır. Bu oyuklara yerleştirilmek üzere seksen tane sandık ve Buhara (Zendene) kumaşından keseler diktirmiştir. Her bir keseye on bin dinar konacak şekilde hazırlayıp oyuklara saklamışlardır. Ayrıca ağaç parçalarının uç kısımlarına tahtalar çakarak etrafını demir kemerlerle sağlamca bağlamışlardır. Hazırlanan bu ağaç kütüklerini taşımak için de katırlar getirtirmiştir. Her katıra iki kütük bağlanmak üzere sekiz yüz bin dinar toplamda kırk katıra yüklenmiştir.³³¹

³²⁷ Hândmir, *Düstûru 'l-Vüzerâ*, 185; Ukaylî, *Âsârü 'l-Vüzerâ*, 226.

³²⁸ Râvendî, *Râhatü 's-Sudûr ve Âyetü 's-Sürûr*, 1/164.

³²⁹ Râvendî, *Râhatü 's-Sudûr ve Âyetü 's-Sürûr*, 1/160.

³³⁰ Râvendî, *Râhatü 's-Sudûr ve Âyetü 's-Sürûr*, 1/160.

³³¹ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiu 't-Tevârîh*, 112.

Muhafız bu dinarları bir ay sonra sultana ulaştırabilmiştir. Sultan hazine muhafızına Hemedani'nin bu meblağı bu kadar hızlı nereden ve nasıl bulduğunu, hayret ederek sormuştur. Muhafız da bütün dinarları hazineden tahsil ettiğini, zamanın da dinarları tartmak, kontrol etmek ve yerleştirmekle geçtiğini bildirmiştir. Sultan bir kez daha bu servet karşısında şaşkına dönmüştür. Söz verilen meblağ hazineye ulaştınca sultan da vaadinde durarak vezirini Hemedani'ye teslim etmiştir. Hemedani de böylelikle Vezir Ziyâülmülk'ten intikamını almıştır.³³²

Bu yukarıda anlatılan bir rivayettir. Bütün kaynaklarda bu vakiya temas edilmediğinden Ziyâülmülk'ün azlinin yalnızca bu olaya mahsus kılınmaması gereklidir. Bu rivayet esas alınacak olursa ise şunlar dikkate alınmalıdır. Hemedan bölgesinde nam salmış Seyyid bir aileye mensup bir âlimin, Selçuklu Sultanı'nın izni ile Selçuklu Veziri tarafından öldürülmesi büyük fitnelere zemin hazırlayabilirdi. Bu meseleyi mezhebi algılayanlar oluşabilir ve sultan, Ehl-i Beyit muhalifi de ilan edilebilirdi. Sultan, bir taraftan Bâtınî tehlikesiyle hali hazırda zâten mücadele etmekte ve bu kendisini hayli yormaktaydı. Bir de bu ithamlar ve damgalar vurulsaydı otoriteyi sağlamakta ve sözünü dinletmekte zorluk yaşayabilirdi. Dönemi ve kaynaklarda zikredilen bilgileri değerlendirirken bu durumlar da dikkate alınmalıdır.

Vezir Ziyâülmülk'ün azledilmesini; devlet işlerinin olumsuz yönde ilerlemesine veyahut da bunları düzeltmekte yetersiz olmasına bağlamak da mümkündür. Orta Çağ Tarihçisi Aştıyani'den gelen rivayete göre de Ziyâülmülk bilinmeyen bir sebepten dolayı on iki yıl (504-516) hapsedilmiştir. Ziyâülmülk vezâret makamından azledilip 12 yıl hapiste kaldığı dönemde devlet işlerinden çok uzun bir süre uzak kalmıştır.³³³ Bu zaman zarfında hem Selçuklu Sultanlığı'nda hem de Abbasî Hilâfeti'nde değişimler ve dönüşümler meydana gelmiştir.

Halife el-Müstazhir Billah, 16 Rebîülâhir 512/6 Ağustos 1118 tarihinde 41 yaşındayken vefat etmiştir. Halifelik makamında ise 23 yıl kalmıştır. Halifeliği döneminde üç Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmuştur. Bu kişiler; Tacüdevle Tutuş b. Alparslan, Berkyaruk b. Melikşah ve Muhammed b. Melikşah'tır. Tefavuk odur ki Sultan Alparslan'ın vefatından sonra Halife el-Kâim Biemrillah, Sultan Melikşah'ın vefatından sonra Halife el-

³³² Hândmir, *Düstûru'l-Vüzerâ*, 185; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 1/163.

³³³ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûkî*, 169.

Muktedî Biemrillah ve Sultan Muhammed'in vefatından sonra da el-Müstazhir Billah vefat etmiştir.³³⁴

2.8.5. Abbasi Halifesi el-Müstazhir Billah ve Selçuklu Devleti İlişkileri

Halife Müstazhir Billah; hayırsever, iyi huylu, güzel ahlaklı, mükrim, muhsin, faziletli ve âlim bir şahsiyetti. Kendisinden talep edilen iyilik ve yardımları reddetmez ve usûlünce kabul ederdi. Devlet erkanına çokça itimat eder dışarıdan gelen kötü niyetli kimselerin onlar hakkındaki söylentilerine itibar etmezdi. Hilâfet müddeti boyunca Abbasî Devleti'nin koruyuculuğunu üstlenen Selçuklu Devleti ile ilişkileri iyi olmuştur. Onlara bir düşmanlık beslememiş ve dostane yaklaşımlarda bulunarak onlarla iyi geçinmiştir.³³⁵ Halife, devlet erkânını, vezirlerini, kadılarını ve naiplerini kahir ekseriyetle Selçuklu Sultanlarına yakın kişilerden seçme yoluna giderek bu seçim için Horasan civarını tercih etmiştir.

el-Müstazhir Billah, vefat edince yerine yirmi üç yıldır veliaht olarak adına hutbe okunmakta olan oğlu el-Müsterşid Billah'a biat edilmiştir. 16 Rebûlâhir 512/6 Ağustos 1118 tarihinde halife olan el-Müsterşid Billah vezâret makamına vekalet eden Kadı Ebü'l-Hasan ed-Damgâni'yi biatleri almak üzere vazifelendirmişti ancak daha sonra onu bu makamdan vezir nâibliğinden azlederek yerine Sultan'ın veziri Ebu Şüca' Muhammed b. Rabib Mansur'u vezirliğe atamıştır. Sonraki süreçte ise imkân buldukça Selçuklu Saltanatı'nın Abbasî Hilâfeti üzerindeki etkinliğini yok etmeye çalışmıştır. Bu hedefine muvaffak olduğu bazı kısa dönemler de olmuştur lakin tam mânâsıyla bu emeline ulaşamamıştır.³³⁶

2.8.6. Ziyâülmülk'ün Abbasi Veziri Oluşu

Bu dönemin dini tarafını Abbasî Devleti, dünyevi tarafını ise Selçuklu Devleti temsil etmekteydi. el-Müsterşid Billah bu terazinin yalnızca dini değil dünyevi kefesini de kendi hakimiyetinde ve yönetiminde bulundurmak istemekteydi. Bu nedenle de Sultan Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511/ 18 Nisan 1118 tarihinde vefat edince, onun vefatından istifade etmek istemiş bu emeline yönelik adımlar atmış ve çeşitli girişimlerde bulunmuştur.³³⁷

Halifenin bu tutumu ve faaliyetleri Selçukluları son derece huzursuz etmiştir. Zira Selçuklular, Abbasîleri Fatimî ve Büveyhî tehdidinden korumuş ve kurtarmıştır. Onlara güvenli bir ortam temin ederek Selçuklu Devleti'nin koruması altında, emniyetle hilafeti

³³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/627.

³³⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 8/633.

³³⁶ Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, ed. Abdülhüseyn Nevâî (Tahran: İntişarât-i Emir Kebir, 2015), 359.

³³⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid Billah", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/145; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk".

devam ettirmelerini sağlamış üstelik de bunu, iki devlet arasında imzalanan bir anlaşmayla da delillendirmişlerdir.

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra Selçuklu Sultanı olan Sultan Sencer, bu duruma el atmak istemiş ve derhal müdahale ederek Bağdat'ta Sultanlığını ilan eden, veziri olarak da kendisine Şemsülmülk b. Nizamülmülk'ü atayan 2. Mahmud b. Muhammed Tapar'a bir mektup göndermiştir. Mektupta bu meseleyle alâkadar olmasını ve Ziyâülmülk'ü de vezir tayin etmesini söylemiştir. Halife Müsterşid Billah bu durumlardan haberdar olunca Cemaziyelevvel 516/Temmuz 1122 tarihinde halife, veziri Celaledin b. Sadaka'yı zindana attırması ve onun yerine de Sultan Mahmud ve veziri Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ün teşvik ve zorlamalarıyla Ziyâülmülk'ü tayin etmiştir. Böylelikle vezâret makamı bu sefer de Abbasî Sancağı altında Ziyâülmülk'e Şaban 516/Ekim 1122 tarihinde teslim edilmiştir.³³⁸

Başka bir kaynakta da Ziyâülmülk'ün Abbasî veziri olması 18 Ramazan 516/20 Kasım 1122 tarihine tekabül etmektedir.³³⁹ Bu büyük gelişmeden sonra Abbasî Hilâfeti'nin siyasî ve idarî işleri yeniden Selçuklular'ın himayesine geçmiştir.

Ziyâülmülk Abbasî vezirliği döneminde çok yönlü vazife yürütmüştür. Bir taraftan idarî işlerle bir taraftan da tanzim, tertip ve sivil teşkilatın yöneticiliği ile alâkadar olmuştur.³⁴⁰ Abbasî Hükümeti'ne karşı çıkan ayaklanmalar ve isyanlarda da ön saflarda yer almış, bunların bastırılması ve bertaraf edilmesinde bizzât sahada faaliyet göstermiştir. Abbasi Halifeliği'ne karşı isyan eden Dübeys b. Sadaka'nın ayaklanmasını bastırmak için de halifeye omuz omuza mücadele etmiştir.³⁴¹

Selçuklar'ın Abbasîler'in devlet içi karışıklıklarında ve meselelerinde bu kadar söz sahibi olması ve adlarının anılır olması Halife Müsterşid'i rahatsız etmekteydi. Bilhassa askerî konularda onlara bağımlı hareket etmekten hoşnutsuzdu. Bütün bu sebeplerden dolayı Halife Müsterşid, Abbasî Halifeliği'nin askerî ordu gücünü artıracak adımlar atmaya çalışmıştır. Selçuklular bu adımların farkındaydılar ve bu girişimler de onları rahatsız etmekteydi. Zira bu yapılanlar; iki devlet arasında imzalanan anlaşmanın ihlali demektir.

Selçuklular bu gelişmelerden sonra duruma hemen müdahale etmişlerdir. Sultan 2. Mahmud, Sultan Sencer'in talebi üzerine Zilhicce 516/ Ocak 1122 tarihinde Bağdat'a

³³⁸ Abbas İkbâl Aştıyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçukî*, 169; Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid Billah", 32/145.

³³⁹ Sıfadi, *el-Vâfi bi'l-Vefâyât* (Beyrut: Dâr İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 198.

³⁴⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 2/65.

³⁴¹ Müstevfi, *Târih-i Güzide*, 159.

çıkartma yaparak Bağdat'ı hakimiyeti altına almıştır. Şehrin bir kesimini de yağmalatan 2. Mahmut, Halife'ye korku vermeye muvaffak olmuştur. Selçuklular'ın gücü ve ciddiyeti karşısında aciz kalan Halife de anlaşma kaidelerine sadık kalacağına yeniden söz vermiştir. Bu mutabakattan sonra da 2. Mahmud, Halife'ye hürmette bulunarak Müstersid'e tekrardan hilâfet makamını teslim etmiştir.³⁴²

2.8.7. Ziyâülmülk'ün Abbasî Vezirliğinden Azledilmesi

Bu vakıadan bir sene sonra Rebiyülevvel 517/ Nisan 1123 tarihinde 2. Mahmut, Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ü vazifesinden almıştır. Bunu haber alan Halife Müstersid de bu durumu fırsat bilerek hemen Ziyâülmülk b. Nizâmülmülk'ü azletmiştir.³⁴³

Ziyâülmülk Abbasî Devleti'ne vezâret hizmetinde bulunduğu bu kısa zaman zarfında kayda değer faaliyetlerde bulunmuştur. Bağdat Surları'nın tamiri için gerekli olan harcamayı halkın ödemesini emir buyuran Halife'ye, ödemeyi kendi kesesinden yaparak halkı bu zarûrî vergiden kurtarmış ve onlara karşı büyük bir fedakarlıkta bulunmuştur. Hilâfete karşı ayaklananların susturulmasında ve hilâfetin emniyetinin sağlanmasında da bizzat emeği olmuştur.³⁴⁴

2.8.8. Ziyâülmülk'ün Kişisel Özellikleri

Vezirlikten bu son azlinden sonra Ziyâülmülk iki devlette de başka bir vazife almamış ve kendisini ilme vermiştir. Azilden vefatına kadar 27 yıl daha yaşamış ve bu zaman zarfını da Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde ilimle iştiğal ederek geçirmiştir. İlim, irfan ve hikmet sahibi olan Ziyâülmülk, güzel ahlaklı ve iyi huylu, kendisinde olumlu vasıflar barındıran, siyaset ve devlet işlerinde mahir, iyi eğitilmiş bir kimse olarak bilinmiştir.³⁴⁵

Sultanlar vezirlerine göreve başlamaları münasebetiyle yeni unvânlar tevcih etmekteydi. Mesela vezir olmadan evvel unvânı Ziyâülmülk olan Muhammed Tapar'ın veziri, tayin menşuru çıkınca sultan tarafından “Kıvamüddîn, Sadrülişlâm, Nizâmülmülk olarak lâkablandırılmıştır. Sultanlar görevlerinde başarı kazanan vezirlerine de yeni unvânlar vermekteydiler.³⁴⁶

³⁴² Osman Gazi Özgüdenli, “Müstersid Billah”, 32/146.

³⁴³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyan*, 19/198.

³⁴⁴ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 170.

³⁴⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyan*, 19/198.

³⁴⁶ Mehmet Cevat Karaoğlu, *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*, 50.

2.8.9. Ziyâülmülk'ün Ölümü

Yaşamının 517-544/1123-1150 tarihleri arasındaki döneminde hakkında pek malumat bulunmamaktadır.³⁴⁷ Vefatıyla ilgili malumat ise Zehebi'nin eserinde kaydettiği bilgiyle bize ulaşmıştır. Ziyâülmülk; Zilhicce 544/Nisan 1150 tarihinde Tus'ta vefat etmiş ve kendi evine defnedilmiştir.³⁴⁸

2.9. Vezir Şemsülmülk'ün Hayatı ve Şahsiyeti

2.9.1. Doğumu ve Vezirliği

Kaynaklarda Şemsülmülk hakkında kısıtlı bilgi bulunmaktadır. Bu nedenle doğumu ve çocukluğuna dair bilgilere ulaşamamıştır. Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk, Sultan Mahmud b. Muhammed b. Melikşah devrinde Dîvân-ı İstifa'nın başı olarak vazife yürütmekteydi. Dîvân-ı İstifa; Büyük Selçuklu Devleti'nde Dîvân-ı Âlâ'nın malî kısmıyla ilgilenen bir kurumdur. Bu dîvânın başkanına da Sâhib-i Dîvân-ı İstifa veya müstevfi isimleri verilmekteydi. Vezir Kemalülmülk 515/1122 senesinde vefat edince Sultan Mahmud, onun yerine vezir olarak Şemsülmülk Osman b. Nizâmülmülk'ü tayin etmiştir. Dîvân-ı İstifa'nın başına da Azîzüddin Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid el-İsfahânî atanmıştır.³⁴⁹

Şemsülmülk, döneminin zengin ve nüfuzlu kişilerinden hazzetmemekteydi. Bu kimseleri yok etmeyi ve mallarına el koymayı amaç edinmişti. Bu amacını gerçekleştirmek için zâlim olmaktan ve batıl yollara başvurmaktan da çekinmemekteydi. Beldelerin tahribatına sebep olmakta ve mamur toprakları harap etmekteydi. Bu beldelerde yaşayan insanlar bu konudan çok muzdarip olmakta ve huzursuzluk duymaktaydılar. Irak eşrafı bu konuyu Sultan Sencer'in makamına arz etmiş ve konu hakkındaki şikayetlerini bildirmişlerdir. Şikayetleri dinleyen Sultan, Irak eşrafına hak vermiş ve onları Sultan Mahmud'a yollamıştır.

Enûşirevan eserinde Şemsülmülk ile ilgili şunları kaydetmiştir: Vezâret makamına Şemsülmülk getirildikten sonra devlet meselelerinin bir nebze nizam kazandığına, dönemi ile ilgili Şemsülmülk'e bir nebze güvenildiğine işaret etmiştir. Ancak bu güven zaman içerisinde kırılmıştır zira onun zulme mani olmadığı, hazineye haksız ve zorla aktarılan mallar konusunda çözüm üretmediği görülmüştür. Birbirleriyle mücadeleye girerek haddi aşanların ve suç işleyenlerin cezalandırılmaması da onu eleştirilere maruz bırakan bir başka konudur.

³⁴⁷ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 170.

³⁴⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Târîhi'l-Âyan*, 19/198.

³⁴⁹ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*, 262.

Sergilediği bu vb. ihmalkarlıkları ve yerine getirmedeği sorumlulukları nedeniyle Şemsülmülk ahali tarafından hazzedilmeyen ve kendisine husumet duyulan bir kimse haline gelmiştir.³⁵⁰

Ayrıca ahali Şemsülmülk' e karşı mesafeli durduğu bu dönemde Şemsülmülk kendisine nâib atarken de onların hoşlanmadığı ve kin beslediği bir kimseyi tercih etmişti. Bu kimse kötü vasıflarla anılmakta olan Kamil b. el-Kafiyî'l-İsfahani'dir. Bu kişinin nâiblik yaptığı kimseler olumsuz olaylarla karşılaşmış ve başlarına musibetler gelmiştir.³⁵¹

Bu vakıyalardan yola çıkarak halk tarafından Nâib Kamil'in Vezir Şemsülmülk'e de zararının dokunacağı vurgulanmaya çalışılmıştır. Nitekim halkın bu kaygıları doğrulanmıştır da. Zira nâib, vezir vefat ettikten sonra varislerini zorda bırakmış ve onlara eziyet vermiştir. Vezirin hazinesi talan edilmiş zahireleri dağıtılmış ve vereseleri de beytü'l-ahzanda mahsur kalmış ve sultanın merhametine bırakılmıştır. Varislerin malî anlamdaki darlık ve zorluk içinde bulunmaları Naib Kamil'e kifayet etmemiş, onları tutuklatmış ve zindana attırmıştır. Böyle yaparak imtihanlarına imtihan katmış ve onları daha da müşkül bir duruma sürüklemiştir.³⁵²

Daha sonra halk üzerinde malî baskı politikası uygulamış ve onları çeşitli yeni vergiler ödemeye zorlamıştır. Bununla da yetinmemiş fakir fukaraya verilen infaklara da el koymuştur. Sözünün geçtiği bütün beldelere bu kimselerin iki senelik infaklarının toplanması hususunda emir vermiştir. Bu infakları kullanan, harcayan kimseler üzerinde bile baskısını devam ettirmiş ve onları altın olarak aldıkları infakları iade etmeleri hususunda zorunlu tutmuştur. Beldenin ayan ve eşrafının başına adamlarını vazifelendirmiş rızkının peşinde olan insanlara zabıta memurlarıyla rahat vermemiştir.³⁵³

2.9.2. Şemsülmülk'ün Sultan Mahmud'la Arasının Açılması ve Şirvan Meselesi

Şemsülmülk'ün halk ile ilişkilerinin yanı sıra sultanla da ilişkileri kötüleşmiştir. Sultan Mahmud'un Gürcistan beldesi taraflarına bir harp hazırlığı düşüncesi bulunmaktaydı. Ancak veziri ve birtakım adamları onu bu düşüncesinden döndürmüşlerdir. Harp hazırlıklarının ise Şirvan taraflarına doğru yapılması konusunda ikna etmişlerdir. Bunun için Şirvan beldesi emirlerinden birisi tarafından gönderilen bir mektubu sultana okutmuşlardır. Bu mektupta; emirin Şirvan topraklarını sultan için hazır ettiği, bu toprakların ahalisinin de sultanın hakimiyeti altına girmeye hazır olduğu ve sancağını beklediği yazılmaktaydı.

³⁵⁰ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 130.

³⁵¹ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 130.

³⁵² Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 131.

³⁵³ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 131.

Şirvanşah Meliki'nin etrafının kuşatıldığı, onun bu kuşatmayı bertaraf edemeyeceği ve kaybedeceği vurgulanmaktaydı. Sultan Mahmud'a bu topraklara yöneldiği ve burayı fethettiği takdirde hazineler, defineler, şehirler, zenginlikler ve şöhretler vaadedilmekteydi.³⁵⁴

Adamlarının telkinleri ve mektupta vaadedilen hususlar itibariyle sultan yönünü ve hedefini Şirvan topraklarına çevirmiştir. Ancak Sultan hazırlıkları tamamlayıp Şirvan'a ulaştığında durumun hiç de adamlarının söylediği ve mektupta yazılanlar cihetinde olmadığıyla karşılaşmıştır. Zira ortada ne muhasara edilmiş bir melik ne de kendisine biat etmeye hazır bir ahali vardır.³⁵⁵

Şirvanşah sultana karşı koymak istemiş lakin sultan hiddetlenerek onu tutuklatmış ve hapse attırmıştır. Ahali melikleri Şirvanşah'tan memnundular, onun yönetimine alışmış ve uyum sağlamışlardı. Meliklerinin teşrif ve tekrim edilerek tekrardan dönmesini ummaktaydılar. Lakin hadiseyi duyup öğrendiklerinde dehşete kapılıp feryat ve figanlarla büyük eylemlere kalkışmışlardır. Şirvanşah Meliki'ni kurtarmak isteyen beldenin kadınları ve erkekleri; mamur ve ihya edilmiş beldelerini imha ve tahrip etmeye başlamış camileri ve minareleri yıkarak yerle yeksan etmişlerdir. Şehri ayağa kaldırmış, etrafı velveleye vermiş ve kaos oluşturmuşlardır. Ancak bütün bu yaptıklarından bir sonuç alamamalarının yanında bu oluşturdukları kargaşa daha da büyük karışıklıklara sebebiyet vermiştir.³⁵⁶

Bu karışıklıklar iç dengeyi bozarken dış tehditlere de kapı aralamıştır. Nitekim sınır boylarında bulunan düşmanlar bu kargaşadan cesaret alarak saldırı girişimlerinde bulunmuşlardır. Köyleri yağma etmiş ve büyük yıkımlar yapmışlardır. Müslüman bir cemaati de katletmişlerdir. Bu dış tehdit unsurları, süvari birlikleriyle Müslüman belde ve topraklarına büyük tehdit olmaya devam etmişler ve Sultan'ın bulunduğu bölgeye iki fersah mesafedeki bir konuma kadar ilerlemişlerdir. Bu düşman ordusuna Sultan Mahmud ve ordusu büyük bir direniş göstermiştir. Düşman birliğine karşı Allah yardım etmiş, Sultan Mahmud bunlarla mücadelesinde muzaffer olmuş ve bu toprakları bu tehditten kurtarmıştır.³⁵⁷

Sultan Mahmud, Şirvanşah'ı tutuklattıktan sonra belde ahalisinden vergi toplamak istemiş lakin hiçbir şey alamamıştır. Şirvanşah başta olduğu vakitlerde ise her sene hazine-i

³⁵⁴ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 132.

³⁵⁵ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 132.

³⁵⁶ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 132.

³⁵⁷ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 132.

sultaniyeye mukata suretiyle kırk bin altın ödenek verilmekteydi. Şirvanşah hapsedilip ahalden ödenek temin edilemeyince bu gelir de kesilmiştir.³⁵⁸

Şirvan toprakları için ödenilmesine anlaşılan bu vergi Sultan Melikşah zamanında belirlenmişti. Melikşah dönemindeki Şirvanşah Feriberz ilk başta bu vergiyi ödemeyi reddetmiş olsa da sonrasında Selçuklu Sultanlığı'na itaat ederek onun hizmetine bu tahsisatı yapmıştır. Vergi tutarı ilk olarak yetmiş bin dinar olarak kararlaştırılmış ancak daha sonra bu rakam sultanın teveccühleriyle kırk bin dinara kadar düşürülmüştür. O zamandan bu zamana kadar da bu vergi düzenli olarak tahsil edilmekteydi ancak son vuku bulan hadiselerden sonra sekteye uğrayarak hazine gelirlerinin de azalmasına sebebiyet vermiştir.³⁵⁹

Bu olanların bütün mesuliyeti vezir Şemsülmülk'e nispet edilmişti. Bütün bu olanlar ve suçlamalar vezirin kötü bir nam salmasına neden olmuştur. Bir senelik vezirlik müddetinde Şirvanşah'ı tutuklatması ve Şirvan'ı talan etmesi konuşulmuş başka bir icraat yapmadığı konusunda söylentiler oluşmuştur.

2.9.3. Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar ve Gürcü Meselesi

Sultan Mahmud, Gürcülerin İslâm topraklarında yapmış oldukları eziyet ve kötülöklere karşı onlarla muharebe kararı almıştır. Bilhassa Şirvan ahalişi bu insanlardan çokça muzdariptiler. Bir gün Şirvan eşrafından bazı kimseler Gürcüler'in yaptıkları aşırılıkları ve ahalinin bu yapılanlardan çokça rahatsızlık ve huzursuzluk duyduklarını sultana bildirmişlerdir. Bunun üzerine Sultan Mahmud da bu şikayetleri haklı bulmuş, Müslümanların bu tehlikeden kurtulmaları ve emniyeti tesis etmek adına onları bu topraklardan temizlemek istemiştir.³⁶⁰

Sultan yola çıkmış ve Gürcülerin ilerlemiş oldukları Şamahî şehrine gelmiştir. Sultan burada bir bahçede konaklamış akabinde de Gürcüler, Sultan'ın üzerine gelmeye başlamışlardır. Sultanın ordusu bu üzerlerine doğru gelen düşmandan büyük bir korku duymuş ve tam bir atak gerçekleştirilememiştir. Vezir Şemsülmülk bu esnada Sultan'a geri çekilmeyi teklif etmiştir. Bu teklif Şirvan ahalisinin kulağına gittiğinde ise onlar buna itiraz etmişler ve Sultan Mahmud'a onların yanlarında durması halinde muharebe ve mücadele

³⁵⁸ Bëndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 133.

³⁵⁹ Bëndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 133.

³⁶⁰ Bëndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 133.

etmeye devam edeceklerini, yanlarında durmayıp onları yalnız bıraktığı takdirde de bunun kalplerine korku vereceği ve helaklarına kapı aralayacağını ifade etmişlerdir.³⁶¹

Sultan Mahmud bu konuşmadan sonra onların yanında durmaya ve savaşmaya devam etmiştir. Vakit gece olmuştur. Ordu bu geceyi korku duyarak geçirmiştir. Allah onları korkularından emin kılmış ve kalplerine inşirah vermiştir. Zira muharebe ettikleri düşman tarafında Gürcüler ve Kıpçaklar arasında ihtilaflar oluşmuş ve aralarında tartışmalar ve yer yer de çatışmalar meydana gelmiştir. Bu durum o gece onları hem yıpratmış ve hem de zayıflatmıştır. Bunun neticesinde de Selçuklular ile muharebeye girememiş ve mağlup olmuşlardır. Allah harbe hacet olmadan mazlumları zâlimlerden kurtarmış ve zafer nasip etmiştir. Bu zaferden sonra Sultan Mahmud bir müddet Şirvan'da kalmış, sonrasında ise Cemaziyelahirde Hemedan'a geri dönmüştür.³⁶²

2.9.4. Şemsülmülk'ün Ölümü

Şemsülmülk'ün azli ve ölümüyle ilgili birbirinden farklı bazı rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden biri şudur: Sultan Sencer'in Nizâmülmülk ailesine mensup fıkıh âlimi ve müderris olan bir veziri vardı. Bu şahıs Nizâmülmülk'ün yeğeni Şihâbüslâm Abdürrezzâk'tı. Şihâbüslâm 17 Muharrem 515/ 7 Nisan 1122'de Serahs'ta öldürülmüştü. Ölümünden sonra yerine vezâret makamına ise Ebû Tahir el-Kummî atanmıştı. Bu yeni vezir Nizâmülmülk ailesine husumet beslemekte ve onların aleyhinde işler yapmaktaydı. Sultan Sencer'e de Şemsülmülk'ün aleyhinde konuşmuş ve onun hakkında suizanda bulunmuştu. Sultan Sencer de Şemsülmülk hakkındaki bu kötölemelerden ve suçlamalardan sonra yeğeni Sultan Mahmud'a haber salarak ondan Şemsülmülk'ü tutuklatmasını talep etmiştir.

Rivayetlerden bir diğeri ise Sultan Mahmud Ebü'l-Kâsım Dergüzini'yi elçi olarak Sultan Sencer'e gitmek üzere vazifelendirmiştir. Sultan Sencer elçiye Irak'taki ahvali sual etmiş ve o da ahvalin parlak olmadığından, işlerde aksaklıkların bulunduğundan yakınmış ve bunun mesulünün de Şemsülmülk olduğunu söyleme yoluna giderek Sultan Sencer'i onun aleyhinde kışkırtmaya çalışmıştır. Nitekim amacına da ulaşmıştır. Bu arada Şemsülmülk de Sultan Mahmud'a Sultan Sencer aleyhinde işler yaptırmıştır. Sultan Sencer ise bu duruma öfkelenip vezir Şemsülmülk'ün kendisine teslim edilmesini ve huzuruna çıkartılmasını talep etmiştir. Bu zaman zarfında Sultan Mahmud'un da vezirine karşı tutumunun değiştiği bilinmektedir. Zira veziriyle arasında bazı konularda ihtilaflar zuhûr etmişti. Bu ihtilaf Sultan

³⁶¹ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 133.

³⁶² Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 133.

Mahmud'un Gürcüler üzerine yapmayı planladığı bir taarruzla alâkalıydı. Şemsülmülk onu bu taarruzdan vazgeçirmek istemiştir.³⁶³ Buna ilave olarak sultanın kimi adamları da vezir hakkında sultana olumsuz propaganda yapmışlar onun ilm-i siyaset bilmediğini, devlet işlerinde başarılı olmadığını telkin etmişlerdir. Tüm bunların sultana fısıldandığı zamanda buna bir de seferden dönen elçisinin sözleri eklenmişti.

İmâüddîn el-İsfahânî'nin söylemiş olduğuna göre; Vezir Şemsülmülk, Ebü'l-Kâsım Enesabâzî isimli bir elçinin Sultan Sencer'e elçi olarak gittiğinde vezirin aleyhinde bir takım şeyler söylemesinin üzerine gelişen olaylar sebebiyle öldürülmüştür. Elçi sultana vezirin devlet düzenini bozduğunu, askerî teşkilatlanmayı dağıttığını söylemiş onun aleyhinde bir karar alınması için her kapıyı zorlamıştır. Bunun üzerine Sultan Sencer vezirin yargılanması hususunda kani olmuş ve onu huzuruna istetmiştir. Sultan Mahmud'a bu haber ulaşınca ne yapacağını bilememiştir. Zira Sultan Mahmud, vezirini amcası Sultan Sencer'in talebi üzerine ona gönderdiği takdirde sarayın sırlarının ifşa olacağından, göndermediği takdirde ise amcasına itaatsizlik ve muhalefet ettiğinin düşünüleceğinden endişe duymaktaydı. Bunlardan sebep evvela Şemsülmülk tutuklatmış ve Togayürek'e teslim etmiştir. Togayürek de onu kendi memleketi Halhal'a göndererek orada zindana attırmıştır. Müstevfi Azîzüddîn Ebû Nasr Ahmed b. Hâmid Şemsülmülk'ün Sultan Sencer'e gönderilmesinden ve orada konuşacaklarından zarar elde edebileceklerini söylemiş ve Şemsülmülk'ün sonunu hazırlamıştır. Bu kaygıları Sultan Mahmud'a hızlı bir karar aldırması ve bu kararını Azîzüddîn el-İsfahânî ile istişare etmiş o da Şemsülmülk'ü canlı olarak teslim etmek yerine onu öldürüp kafasını Sultan Sencer'e yollamasını telkin etmiştir. Sonrasında ise Sultan Mahmud, veziri Şemsülmülk'ü 517/1123 senesinde idam ettirmiştir.³⁶⁴ Denileni uygulayarak Şemsülmülk'ün kestirdiği kafasını amcasına göndermiştir.³⁶⁵ Sultan Mahmud, Şemsülmülk'ten sonra ise vezir olarak Azîzüddîn el-İsfahânî'ni düşünmüştür.

Şemsülmülk'ün ölüm anı ile ilgili kaynaklarda şöyle bir bilgi de bulunmaktadır: Sultan Mahmud, Vezir Şemsülmülk'ü öldürmek üzere cellada emir vermiştir. Cellat vezirin yanına girince Şemsülmülk ondan iki rekat namaz kılmak üzere müsaade talep etmiştir. Cellat müsaade verince Şemsülmülk iki rekat namazını kılmış sonrasında ise kendisini bir titreme almıştır. Şemsülmülk cellada, kendi kılıcının daha keskin olduğunu söylemiş ve çok azap

³⁶³ Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Düsturu'l-Vüzerâ'ya Göre)*, 93.

³⁶⁴ Abbas İkbâl Aştîyânî, *Vezâret der'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selçûki*, 263.

³⁶⁵ Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 134.

çekmeden onunla öldürülmeyi istemiştir. 2 Cemaziyelahir 517/28 Temmuz 1123 tarihinde vefat etmiştir.³⁶⁶

Şemsülmülk'ün ölüm vakıası iki sultan arasındaki mertebe ve kuvvet hakkında da fikir vermiş ve Sultan Sencer'in bazı durumlarda Sultan Mahmud'a ve onun devletinin iç meselelerine müdahale edebildiğini kanıtlamıştır.³⁶⁷

Şemsülmülk'ün katledilme vakıası Abbasî Halifesi Müsterşid Billah'ın bilgisine sunulmuştur. Bunu duyan halife kendisine vezirlik yapmakta olan Şemsülmülk'ün kardeşi Ziyâülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk'ü vezirlikten azletmiş ve yerine de Celâlüddin Ebu Ali b. Sadaka'yı tayin etmiştir. Ziyâülmülk Ahmed b. Nizamülmülk sonraki ömrünü Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde geçirmiştir.³⁶⁸

2.10. Nizâmiye Medreseleri ve Vezirler

Selçuklular'ın Tuğrul Bey'den itibaren İslâm Âlemi'nin her bir yerinde tesis etmeye çalıştıkları inşa ve ihya faaliyetleri, Medeniyet Tarihi bakımından son derece ehemmiyet arz etmektedir. Zira yapılan mimari eserlerden olan camiler, kervansaraylar, çeşmeler, kütüphaneler, zaviyeler ve medreseler fikrî eserlerin temelini atıldığı mekanlar olmuşlardır. Bu da büyük bir medeniyet, kültür ve düşünce birikimi meydana getirmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezir Nizâmülmülk'ün en önemli icraatlarından birini de; Bağdat, Nişabur, Belh, Herat, İsfahan, Basra, Merv ve Rey olmak üzere pek çok şehirde kurmuş oldukları Nizâmiye Medreseleri adıyla şöhret kazanan medreseler ve eğitim sisteminde yapmış oldukları düzenlemeler teşkil etmektedir. Zira bu medreseler hem İslâm Toplum ve Medeniyeti açısından hem de Türk ve Sünni Devlet Siyaseti açısından büyük açılımlara vesile olmuştur. Yükselişte olan bir devletin daha da güçlenmesini, itibarının ve tesirinin ziyadeleşmesini sağlamıştır. Eğitim alanında tesis ettikleri bu nizam gerek ders veren müderrislerle, gerek yetişen talebelerle, gerekse de eğitim programlarıyla Doğu'da ve Batı'da pek çok beldede örneklik teşkil etmiştir.

Selçuklu Devleti'nde başlayan bu ilmî gelenek, Osmanlı Dönemi'nde kurulacak olan medreselerin temelini de oluşturmuş ve gelişerek devam etmiştir. Bu medreselerin açılmasında ve gelişerek devam etmesinde sultana en yakın şahıslardan olan; başta Vezir Nizâmülmülk olmak üzere kendisinden sonra göreve gelen vezir oğullarının aynı zamanda

³⁶⁶ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 134.

³⁶⁷ Sevgi Kübra Akdemirel, *Selçuklu Vezirleri (Düstûru'l-Vüzerâ'ya Göre)*, 93; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, 207-208.

³⁶⁸ Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 134.

ilmî kişiliğinin bulunması da büyük etki etmiştir. Zira ilme gereken ehemmiyeti veren siyasetçiler ve devlet adamları sayesinde ilimle siyasetin birleşmesi halinde devletlerin hakimiyetleri de güçlü ve sağlam olmuştur.

Nizâmülmülk'ün bu siyasî ve ilmî kişiliğini miras alan evlatları da âlime ve ilme hürmet konusunda babalarının izinden gitmişlerdir. Müeyyidülmülk de Fahrülmülk de vezirlik yaptıkları dönemlerde medreselere ve hocalara karşı oldukça duyarlı davranmış, bu alanda ıslahat çalışmalarında bulunmuşlardır. Birey ve toplumun inşa ve ihyasının rahlelerden ve fikri hazırlıklardan geçtiğinin şuurunda olan bu devlet adamları sayesinde toplumda âlimler hakettikleri değeri, itibarı ve hürmeti görmüşlerdir.

Bu sistemli medreselerden mezun olan talebelerin bir kısmı, aynı zamanda geleceğin devlet teşkilatını oluşturacak ve devleti yönetecek kişileri olacağından buralarda verilen eğitimin kalitesi, kapsamı ve düşünce yapılarının sahilliği son derece ehemmiyet arz etmekteydi. Bunu bilen vezirler de alanında mahir ve ilimlerine güvendikleri hocaları farklı şehirlerde yaşasalar da medreseler için getirtmişlerdir.

Bu konuda dengenin kurulduğu ve ilim adamlarının devlet adamlarının ayağına değil devlet adamlarının ilim adamlarının yanına gittiği aşikar bir şekilde görülmektedir. Âlimler de kendilerine yöneltilen bu talepleri hoşnutluk ve memnuniyetle karşılayıp kabul etmekteydiler. Böylelikle iki taraflı bir mutabakat hasıl olmakta ve bu uyum sayesinde halk da talebeler de bundan müspet mânada hasıla elde etmekteydiler.

Bu sistemli eğitim kurumları hem dini hem de dünyevi bir amaca hizmet etmek üzere faaliyet yürüteceklerdi. Bu sistem başarılı olduğu takdirde de tüm tarafların kazançlı olacağı öngörülmekteydi.

Medreseler, büyük bir süratle genişleyen Selçuklu topraklarına, yetişmiş insan sağlaması yönüyle de büyük bir önem kazanmaktaydı. Zira fethedilen bölgelere atanacak olan başta kadılar, katipler ve diğer memurlar olmak üzere bu mahir medreselerde gerekli donanımı elde ederek devlette vazife almaktaydılar. Bu da giderek genişleyen ve büyüyen bir devletin bürokrasisinin çok daha sağlam ve kaliteli olmasını sağlamıştır. Bu insanlar da atandıkları bölgeleri geliştirmekte ve iyileştirmekteydiler. Böylelikle kılıçla fethedilen bölgeler fetihten sonra da kalemler ve fikirler yoluyla ihya edilmekteydi. Bütün bunların neticesinde ise bir cihan ve medeniyet hükümranlığı oluşmaktaydı.

Bir misal verilecek olursa Bağdat Nizâmiye Medresesi'nin ilk müderrisi ve büyük âlimlerinden olan Ebû İshak eş-Şirazî, halife tarafından Sultan Melikşah'a 476/1083 tarihinde elçilikle vazifelendirildiği bir zaman diliminde şunları ifade etmiştir: “Horasan'a gitmek için yola çıktığımda hiçbir köye veya beldeye uğramadım ki, orada benim yetiştirdiğim kadı,

müftü, hatip bir talebem veya dostum olmasın". Bu ifadeden de anlaşılmaktadır ki Nizâmiye Medreseleri ile yolu kesişen müderris olsun, talebe olsun her bir kimse ilgi ve ihtirama mazhar olmuştur.³⁶⁹ Yine başka bir isim olan Şeyh Ebû Abdullah et-Taberî, Sultan Berkyaruk'un veziri Fahrülmülk tarafından kendisine tahsis edilen medresede ders vermiş ve sahip olduğu ilmi talebelerine nezih bir ortamda aktarmıştır.³⁷⁰

İslâm Tarihi'ndeki dönemler ve devletler incelendiğinde ilme ve âlime gereken ihtimam ve ihtiramı gösteren devletlerin büyüdüğü, yükseldikleri, başka coğrafyalarda ve milletlerdeki tesirlerinin de daha büyük ve kalıcı olduğu görülmektedir. Bunun bilincinde olan Selçuklular da bunu gerek sultanlar gerekse başta vezirler olmak üzere diğer devlet adamlarının eliyle başarmışlardır. Bu başarıları onlara cihan hükümlüğü mertebesi ve vasfı kazandırmıştır. İtibar olarak hem devlet hem de âlim tabaka hakkettikleri değere kavuşmuşlardır. Büyük Selçuklu'nun kurmuş ve başlatmış olduğu Nizâmiye Medreseleri isimli eğitim sistemi böylelikle tarihin sonraki dönemlerindeki eğitim sistemlerine öncülük ve örneklik teşkil etmiştir. Hem İslâm Dünyası hem de Batı Dünyası için sistemli bir eğitim modelinin temelini atmıştır.

³⁶⁹ Cihan Piyadeoğlu, "Nizamiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Bahar 2018), 124-135.

³⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 12/152.

SONUÇ

İslâm tarihinde büyük bir değere sahip olan Büyük Selçuklu Devleti, hem siyasî ve idarî alanlarda hem de kültür ve medeniyet alanlarında önemli bir örneklik teşkil etmiştir. Bu devletin en temel dayanaklarından birisini ise şüphesiz vezâret makamı oluşturmuştur. Bu makam saltanat makamının mutlak hakimiyetinin yanı sıra devlet aklı olarak bir nevi denge ve istikrar unsuru vazifesi yürütmüş ve idareyi güçlendirmiştir. Sultan Melikşah ile parlak bir dönem yaşayan, kurumsallaşma noktasında kemâle eren devlet, Vezir Nizâmülmülk'ün de siyasî dehası, bilgeliği, liyâkati ve mahâreti ile tarihe büyük bir imza atmıştır.

Bu iki önemli ismin ölümlerinin ardından ise onların yerlerine oğulları geçmiş ve Selçuklu Devleti için yeni bir dönem başlamıştır. Melikşah ve Nizâmülmülk'ün ölümlerine yakın aralarında bazı anlaşmazlıklar çıkmış olsa da bu durum Nizâmülmülk Ailesi'nin devlet yönetimiyle ilişkisinin kesilmesine yol açmamıştır. Öyle ki saltanat makamına oturan Melikşah'ın oğulları kendi dönemlerinde de bu aile mensuplarının, hem Nizâmülmülk'ün hatırasına hürmeten hem de bu aileden babaları gibi kabiliyetli ve mahir vezirlerin çıkacağı düşüncesiyle devlete hizmet etmesini uygun görmüşlerdir. Bu soydan gelenlerin yönetimde başarılı olacağı ve devleti refaha kavuşturacağı düşüncesi kimi zaman isabetli bir düşünce olmuşken kimi zaman da vezârete liyâkatsiz ve kâbiliyetsiz kişilerin atanmasına yol açmıştır.

Bu çalışmada, Melikşah sonrası dönemde vezâret makamının geçirdiği yapısal ve işlevsel dönüşümler gözlemlenmiş ve Nizâmülmülk'ün kendisinden sonra vezir olan İzzülmülk, Müeyyidülmülk, Fahrülmülk, Ziyâülmülk ve Şemsülmülk adlı beş oğlu merkeze alınarak hem devlet hakkında hem de bu beş şahsın hayatı hakkında bir incelemede bulunulmuştur. Tez, Selçuklu tarihinin yalnızca olay merkezli değil, aynı zamanda yapısal ve kuramsal olarak da analiz edilmesine katkı sunmaya çalışmıştır.

Kaynaklarda şahısların hepsi hakkında aynı derecede bilgi kaydedilmemiş olup Müeyyidülmülk, Ziyâülmülk ve Fahrülmülk hakkında diğer iki vezire nispetle daha çok bilgiye ulaşılmıştır. Bunun sebebi de bu üç vezirin devlet yönetimi ve hizmetinde daha başarılı ve büyük işlere imza atması, devrin önemli eğitim kurumları olan Nizâmiye Medreseleri'nin ilerleyişine ve yükselişine katkı sunması ve devrin tehdit unsuru olan Bâtınlık ile mücadele etmesi söylenebilir. Nizâmülmülk'ten sonraki bu ikinci nesil, dönemin siyasî ve idarî yapısında önemli konum ve hizmetlerde bulunmuş olsalar da devlet otoritesinin giderek zayıflaması ve teşkilatlanmanın kötüye giden durumu onlara daha sınırlı bir alan tanımıştır.

Araştırma sürecinde tespit edilen en önemli bulgulardan birisi olarak, Nizâmülmülk'ün miras bıraktığı sağlam ve güçlü bürokratik yapının, bu mirasın vârisi olan

oğulları tarafından da sürdürülmeye çabaladığı ancak kardeşler arasındaki rekabet, dönemin şartları ve değişen sultanların da etkisiyle bunun tam manasıyla yapılamadığı müşahade edilmiştir. Bilhassa Müeyyidülmülk ve Fahrülmülk arasında babalarının miras bıraktığı mücevherat konusunda anlaşmazlıkların çıkması, vezâret makamı için rekâbetin oluşması ve birbirlerinin kuyularını kazmaları hem devlete hem de kendilerine zor zamanlar yaşatmıştır.

Tespit edilen bir diğer unsur ise hem sultanlık konusunda hem de vezirlik konusunda kardeşler arasında mutâbakat ve uyum sağlanabilmiş olsaydı Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetinin, genişleyerek ve ilerleyerek devam edebilecek olmasıdır. Melikşah ile Nizâmülmülk'ün ilgili ve ilkeli bir siyaset tarzı oluşturmaları, bu devlet tarzının Nizâmülmülk tarafından Siyasetnâme adıyla kaleme alınması, Büyük Selçuklu Devleti için büyük bir fırsat olmuştur. Bu eser İslâm siyaset düşüncesine yön veren değerli bir eserdir. Şayet bu Siyasetnâme'deki esaslar sonraki dönemde sultanlar da dahil olmak üzere tüm devlet erkânı tarafından siyaset tarzı olarak devlet yönetiminde esas alınabilseydi tarihin akışı bambaşka bir biçimde şekillenebilirdi. Lakin tarih göstermiştir ki hem saltanat makamı hem de vezâret makamı vârislerinin ilkelerle değil de duygularla hareket edip şahsi hırs ve çıkarları doğrultusunda davranmaları, onların akıllıca kararlar almalarına mâni olmuştur. Bu tutumları sonucunda da devlet zamanla zayıflamış ve bölünmüştür.

Tezimizde ulaşılan bulgular ve vezirlerin devlet içerisindeki rolleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, özellikle Fahrülmülk'ün Gazzâlî ile olan ilişkisi, Müeyyidülmülk'ün Bâtınîler ve Berkyaruk'a karşı siyaseti gibi örnekler, her bir vezirin devlet siyasetinde belirli bir iz bıraktığını göstermektedir. Söz konusu vezirlerin her biri babalarının idarî mirasına belirli ölçülerde sahip çıkmış olsalar da, devletin genel çözülme eğilimi karşısında etkili bir direniş sergileyememişlerdir. Vezâret makamının liyâkat esasına göre değil, soy bağı ve siyasî denge gözetilerek belirlenmesi, bu zafiyetin en temel nedenlerinden biri olmuştur. Nizâmülmülk'ün siyasal dehası ve ahlâkî tavizsizliği oğulları tarafından tam mânâsıyla sürdürülememiş; bu durum vezâretin kurumsal gücünü zayıflatmış, vezirlik makamı zamanla ihtişamını yitirerek sıradan bir protokol mertebesine dönüşmüştür.

Melikşah sonrası dönemde vezâret makamı devletin temel direği olmaktan uzaklaşarak daha kırılğan bir yapıya bürünmüş ve zamanla daha da zayıflamıştır. Devletin aklını temsil eden vezirlik, şahsî ve siyasî mücadelelerin odağı olmuş ve devletteki çözülme hızlandıran bir unsur haline almıştır. Sultanların iktidar mücadelesi, merkezi hakimiyetin zayıflaması, Bâtınî tehdidinin artması vezirlerin etkili bir biçimde vazife yürütmesini kısıtlamıştır. Bu durum da devlette olumsuzluklara ve idari yapının sarsılmasına yol açmıştır.

Bu bağlamda Nizâmülmülk'ün oğullarının vezâret dönemlerinde üç temel zaaf alanı tespit edilmiştir. İlk olarak, kurumsal meşruiyetin zayıflaması, vezâret makamının Nizâmülmülk'ün şahsında taşıdığı ahlakî, ilmî ve idarî derinliği kaybetmesine ve vezirliğin zamanla “hanedan içi rant makamı”na dönüşmesine yol açmıştır. Bu durum, Selçuklu bürokratik geleneğinin kurumsallaşma sürecinin sürdürülebilir olmadığını göstermektedir. İkinci olarak, siyasal istikrarsızlık ve uyum sorunu dikkat çekmektedir. Nizâmülmülk'ün oğulları, sürekli değişen sultanlar, iç savaşlar, Terken Hatun'un saray içindeki nüfuzu ve Bâtınî suikast tehdidi gibi karmaşık siyasal şartlar karşısında tam anlamıyla tutarlı ve bütüncül bir devlet politikası geliştirememişlerdir. Oysa Nizâmülmülk'ün başarısı, tam da bu tür kriz anlarında düzen ve istikrarı tesis edebilme yeteneğinden kaynaklanmaktaydı. Son olarak, ideolojik liderlikten yoksunluk önemli bir boşluk oluşturmuştur. Zira Nizâmülmülk yalnızca bir devlet adamı değil, aynı zamanda siyasal bir müessis, ilim ve irfan mümessili ve Selçuklu devletinin idarî ve fikrî yapısını temsil eden değerli bir ismiydi. Oğulları ise bu entelektüel mirası devam ettirememiş, devleti yönetmeye odaklanmış ancak anlamlandırma ve yön verme misyonunu tam anlamıyla üstlenememişlerdir. Bu zaafılar, vezâretin siyasal anlamda bir güç merkezi olmaktan çıkarak salt idarî bir yönetime indirgenmesine yol açmış ve Selçuklu hakimiyetinin giderek zayıflamasına neden olmuştur.

İslâm siyasî düşüncesinin büyük gelişmeler katettiği, İslâm medeniyetinin nâm saldıği bir dönem olan Büyük Selçuklu Devleti dönemi, bu olumsuz durumlarla karşılaşmasaydı söz konusu değerli ve önemli gelişmeler çok daha ileri seviyelere yükseltilip daha uzun bir zamana yayılabilirdi. Ancak yine de bu devletin ve kurumlarının, tarihin ilerleyen zamanlarında kurulan İslâm devletlerine nitelikli bir temel attığı ve zengin bir hazine miras bıraktığı söylenebilir.

Araştırmamızın akademik literatüre katkı sunmasını ve araştırmacılara faydalı olmasını temenni ederiz. Çalışmamızın kapsamının genişleyeceği düşüncesiyle Nizâmülmülk ailesinin devlete vezir olarak hizmet etmiş diğer fertleri olan Nizâmülmülk'ün torunları ve yeğenlerinin tezimize alınmamış olması, bu ailenin söz konusu diğer üyeleri hakkında da bir araştırma yapılabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca gelecek araştırmalarda, Selçuklu vezâret sistemi ile Abbâsî, Fâtımî ve Osmanlı vezâret kurumları da mukayeseli olarak ele alınabilir. Böyle bir araştırmanın yapılmasıyla hem dönemin idarî yapısına hem de İslâm devletlerinde vezâret kurumunun tarihî gelişimine daha geniş bir bakış açısı ve daha iyi bir kavrayış sunulabilir.

EKLER

EK 1. Sultan Melikşah, Terken Hatun, Vezir Nizâmülmülk, Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın kabirlerinin bulunduğu İsfahan'daki türbenin girişi (türbede Nizâmülmülk Ailesi'nden kişilerin de bulunduğu düşünülmektedir.)

EK 2. Türbenin avlusu

EK 3. Sultan Melikşah, Vezir Nizâmülmülk, Terken Hatun, Sultan Berkyaruk ve Sultan Muhammed Tapar'ın Mezarlarının olduğu bölüm

EK 4. Vezir Nizâmülmülk'ün Mezarı

Kaynak: <https://www.gzt.com/mecra/nizmulmulkun-kabri-3773352>

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud. *Selçuknâme*. ed. Erdoğan Merçil. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.
- Akdemirel, Sevgi Kübra. *Selçuklu Vezirleri (Düsturu'l-Vüzerâ'ya Göre)*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2017.
- Akgür, A. Necati. "Celâlî Takvimi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 7/257-258. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Akkala, Ali Saferi. "Selçuklu Vezîri Nizâmü'l-Mülk'ün Vasiyetnâmesi". çev. Osman G. Özgüdenli. *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1 (2014), 203-214.
- Akkuş, Mustafa. "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (2018), 165-186.
- Altınsoy, Tuğba Şahbaz. "Endülüslü Bir Alimin Gözünden Büyük Selçuklu Sultanları ve Devlet Adamları". *İkinci Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası İnan Sempozyumu*. ed. Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuz Yılmaz. 455-487. Konya: Neupress, ts.
- Aştîyânî, Abbas İkbâl. *Târih-i İnan*. Tahran: Debir, 2008.
- Aştîyânî, Abbas İkbâl. *Vezâret der'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selçûkî*. Tahran: İntişârât-ı Dâneşgâh-ı Tahrân, 1960.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Vezir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/79-82. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Bakkal, Ali. "İslâm Tarihinde Rasathaneler". *Bilimname* 2019/39 (23 Aralık 2019), Ali Sevim, Erdoğan Merçil. *Selçuklu Devletleri Tarihi; Siyaset, Teşkilât ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Bardakçı, Veli Vehbi. "Osmanlı Devleti Öncesi Vezirlik". *İstem* 32 (2018), 301-315. Bayır, Durdu Mehmet. - Ciğer, Fatma Nur. "Selçuklularda Vezirlik Müessesesi". *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2023), 14-29.
- Beyhakî. *Târih-i Beyhakî*. ed. Kâri Seyyid Kelimullah Hüseyinî. Tahran: İntişârât-ı Esâtir, 1396.
- Bündârî. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Üsra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. çev. Kıvâmüddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Cevherî. *es-Sihah*. ed. Halîl Me'mûn Şihâ. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 2008.
- Çetin, Kenan. *Selçuklu Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2014.
- Demir, Mustafa. *Büyük Selçuklular Tarihi*. Sakarya: Sakarya Kitapevi, 2004.
- Divitçioğlu, Sencer. *Oğuz'dan Selçuklu'ya*. İstanbul: Eren Yayınları, 1994.

- Ebü'l-Fidâ. *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer; Târîhu Ebi'l-Fidâ*. Kahire: Matbâatü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye, 1907.
- Ezherî. *Tehzîbü'l-Lûga*. ed. Riyad Zeki Kasım. Beyrut: Dârü'l-Mârifetü'l-Mârife, 2001.
- Goitein, S.D. *Studies in Islamic History and Institutions*. Leiden: E. J. Brill, 1968.
- Gökmen, Gökhan. “Emîr Mu‘izzî Dîvânî’nda Sultan Melikşâh, Nizâmülmülk, Fahrülmülk, Terken Hâtun ve Mucîrüddevle İçin Yazılan Mersiyeler”. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 17/26 (30 Nisan 2019), 131-148.
- Göksu, Erkan. *Selçuklu’nun Mirası Gulam ve Ikta*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Hakikat, Abdürredî. *Veziirân-ı İrani*. Tahran: İntişârât-ı Kumeş, 1374.
- Hançabay, Halil İbrahim. *Abbâsîler Döneminde Vezirlik*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Hançabay, Halil İbrahim. “İslâm Tarihinde Vezirlik Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve Mâhiyeti”. 199-201. İstanbul: 6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı, 2017.
- Hândmir. *Düstûru'l-Vüzerâ*. ed. Saîd-i Nefisî. Tahran: İkbâl Yayınları, 1939.
- Hüseynî. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*. ed. Abbâs İkbâl. Tahran: İntişârât-ı İlmî, 1940.
- İbn Haldûn. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1983.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân*. ed. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü's-Sadr, 1900.
- İbn Kesîr. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1995.
- İbn Tağriberdî. *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Kahire: Dârü'l-Kütüb, 1930.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabî, 1951.
- İbnü'l-Cevzî. “el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem, ‘İbnü'l-Cevzî’nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler”. çev. Ali Sevim. 26/30. Ankara: Türk Tarih Belgeleri Dergisi, 2005.
- İbnü'l-Fûtî. *Mecmeü'l-Âdâb fî Mu'cem'ül-Elgâb*. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, 1998.
- İbnü'l-Verdî. *Tetimmetü'l-Muhtasâr fî Ahbâri'l-Beşer, Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*. çev. Mustafa Alican. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- İbnü'l-Adîm. *Buğyetü't-Taleb fî Târîh-i Haleb (Biyografilerle Selçuklular Tarihi)*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- İbnü'l-Cevzî. *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. ed. Muhammed 'Abdü'l-Kâdir 'Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esîr. *el-Kâmil fî't-Târîh*. ed. Ömer Abdüsselam Tedmürî. Beyrut: Dârü'l-Kitâbü'l-Arabiyyi, 1997.
- İbnü'l-İmrânî. *el-Enbâ' fî Târîhi'l-Hulefâ*. Kahire: Mektebetü's-Sehvânî, 2001.

- İbn Vâsıl. *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*. Kahire: Dârü'l-Kütüb'il-Mısriyye, 1957.
- İsfizârî. *Ravzâtü'l-Cennât fî Evsâfi Medîneti Herât*. ed. Seyyid Muhammed Kazım İmam. Tahran: İntişârât-ı Daneşgâh-ı Tahran, 1338.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953.
- Karaoğlu, Mehmet Cevat. *Büyük Selçuklu Devleti Vezirleri*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal BilimlerEnstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orta Çağ Tarihi Bilim Dalı, 2011.
- Kesik, Muharrem. “Büyük Selçuklu Devleti Veziri ve Türk Tarihinin Önemli Devlet Adamlarından Nizâmü'l-mülk (1018- 1092)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Bahar 2018), 53-81.
- Kirmânî. *Nesâimü'l-Ashâr min Letâimü'l-Ahbâr*. ed. Muallim Rafet. Tahran: Kütüphane-i Meclis- i Sena, 1925.
- Klausner, Carla L. *Selçuklularda Vezirlik –Sivil İdare Üzerine Bir Araştırma 1055-1194*. çev. Mehmet Fatih Baş, Sinan Tarifci. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- Köymen, Mehmet Altay. *Alparslan ve Zamanı*. İstanbul: MEB. Yayınları, 1972.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Köymen, Mehmet Altay. “Selçuklu Veziri Nizâmülmülk ve Tarihi Rolü”, *Milli Kültür, Sayı: Mayıs-1/5, Ankara.*, ts.
- Köymen, Mehmet Altay. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Kûmî. *Târihü'l-Vüzerâ*. Tahran: Müessese-i Mutalaât ve Tahkîkât-ı Ferhengi, 1985.
- Kurpalidis, G.M. *Büyük Selçuklu Devletinin İdari, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Lambton, Ann K. S. *Internal Structure of the Saljuq Empire. The Cambridge History of Iran. vol. V: The Saljuq and Mongol Periods*. ed. J. A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Mahbûbe, Abdülhadî Muhammed Rıza. *Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî*. Kahire, 1999.
- Ma'ruf, Nâcî. *el-Medâris Gable'n-Nizâmiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmiyye, 1973.
- Mâverdî. *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, ts.

- Mâverdü. *Kavânînü'l-Vizâre*. ed. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, M. Süleyman Dâvûd. İskenderiyye: Mektebetü'l-Ğurub, 1398.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.
- Muhammed İsmail el-Mugaddam. *Durûsu 'ş-Şeyh*, ts.
- Mui'zzî. *Dîvân-ı Emîr Mu'izzî*. ed. Abbâs İkbâl. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 2010.
- Müstevfi. *Târîh-i Güzîde*. ed. Abdülhüseyin Nevai. Tahran: İntişârât-ı Emir Kebir, 2015.
- Nahcivânî. *Tecâribü's-Selef: der Tevârîh-i Hulefâ ve Vüzerâ-yı İşân*. ed. Abbas İkbâl. Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 1934.
- Nizâmülmülk. *Siyâsetnâme*. çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergah Yayınları, 1999.
- Nüveyrî. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*. Kahire: el-Matbaatü'l-Hamîdiyye, 1323.
- Ocak, Ahmet. "Nizâmülmülk'ün Dini ve Fikri Hayatı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Bahar 2018), 32-52.
- Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002.
- Ögel, Bahaeddin. "Devlet Meclisi ve Kurultay", *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim. "Fahrülmülk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 12/99-100. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Özaydın, Abdülkerim. "Müeyyidülmülk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 31/488-489. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmülmülk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/194-196. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Hizmetleri". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Bahar Konya 2018), 1-31.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/ 1092-1104)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498- 511/ 1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim. "Vezir 'Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik'". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 43/82-87. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

- Özgüdenli, Osman Gazi. “Müsterşid Billah”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32/145-147. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular Yeni Bir Devrin Başlangıcı*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2021.
- Piyadeoğlu, Cihan. “Nizâmiye Medreselerinin Kuruluşu ve Önemi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8 (Bahar 2018), 124-135.
- Râvendî. *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*. çev. Ahmed Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Reşîdüddîn Fazlullah. *Câmiu't-Tevârih*. çev. Erkan Göksu, Hasan Hüseyin Güneş. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.
- Sâbitî. *Esnâd ve Nâme-hâ-i Târihi, ez-Zevâil-i Devrehâ-i İslâmî tâ Evâhir-i Ahd-ı Şâh İsmâil-i Safevî*. Tahran: Kitâbhâne-i Tahûrî, 1967.
- Semanî. *el-Ensâb*. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1962.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'âtü'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*. ed. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1968.
- Sıfadi. *el-Vâfi bi'l-Vefayât*. Beyrut: Dâr İhyâü't Tûrâsi'l-Arabi, 2000.
- Sourdel, D. *Le Vizirat Abbaside de 749 à 936*. Şam: Institut Français, 1959.
- Sübkî. *Tabakâtü's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*. ed. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire: Dârü'l-Hicr, 2. Basım, 1413.
- Şebankarâyî. *Mecmeü'l-Ensâb*. Tahran: İntişârât-i Emir Kebir, 1997.
- Şirâzî. *Tabakâtü'l-Fukahâ'i's-Şâfi'iyeye*. ed. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü's-Sadr, 1970.
- Şirvânî, Harun Han. *İslâmda Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*. çev. Kemal Kuşçu. İstanbul: İrfan Yayınları, 1965.
- Taneri, Aydın. “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8-9 (Ankara 1967), 75-188.
- Taneri, Aydın. “Selçuklu-Osmanlı Çizgisinde Harezmsahlar Vezâreti”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitü Dergisi* 7-8 (istanbul 1977), 17-54.
- Tarifci, Sinan. “Büyük Selçuklu Devleti'nde Vezirin Yargısal- Cezaî Görev, Yetki ve Sorumlulukları Üzerine”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2023), 319-336.
- Taşkıran, Hasan. “Büyük Selçuklu Devletinde Batını Suikastları ve Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu”. *BEU.SBE. Dergisi* 1/2 (Haziran 2013), 15.
- Tural, Murat. “Büyük Selçukluların İnhitatında Nizâmülmülk'ün Oğulları Faktörü”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/67 (Ankara 2020), 99-116.

- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
- Turan, Refik. *Türkiye Selçuklularında Hükümet Mekanizması*. İstanbul: MEB. Yayınları, 1995.
- Turtûşi. *Sîrâcü'l-Mülûk*. Beyrut: Dârü'l-Minhâc, ts.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Basım, 1988.
- Ukaylî. *Âsârü'l-Vüzerâ*. ed. Mîr Celâleddin Hüseyin-i Urmevî. Tahran: İntişârât-ı İttılaat, 1986.
- Yâfiî. *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Ma'rifeti Havâdisi'z-Zamân*. Beyrut: Dârü'l Kitâbü'l-İlmiyye, 1997.
- Yâkut el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dârü's-Sadr, 2. Basım, 1995.
- Yeşildurak, Efe. "V. / XI. Asırda Bir Selçuklu Veziri: Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Siyasî ve İdarî Etkinliği". *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (Online)* 7/1 (2022), 407-441.
- Zahirüddîn Nîşâbü'rî, Ayşegül Fidan. *Selçuknâme*. İstanbul: Kopernik, 2018.
- Zebdânî. *el-Vezîrî's-Selcûkî Nizâmülmülk: el-Hasan b. Ali b. İshâk et-Tûsî*. Dımaşk, 2017.
- Zehebî. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. ed. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dârü'l-Kitabi'l-Arabiyyi, 1413.
- Zehrânî. *Nizâmü'l-Vizâre fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*. Amman: Camiâtü'l-Ümmi'l-Kurâ, 1992.
- Zeki, İzzetullah. "II. Nizâmülmülk'ün Selçuklu Devleti ve Abbâsî Hilâfeti Üzerindeki Siyasi ve İdarî Etkisi". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 18 (23 Haziran 2023), 73-92.